

Ա. ԿՈԼԵՆԿՈՎՍԿԻ
Կ. ԲԵԼՈԼԻՊԵՑԿԻ

1877—1878 թվերի
ՌՌԻՍ-ԹՌԻՐՔԱԿԱՆ
ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ

ՀԱՅՊԵՏԱՐԱՆ

Ս. ԿՈԼԵՆԿՈՎՍԿԻ
Վ. ԲԵԼՈՒԽՈՒՅԿԻ

9/47/16

4-64

ՍՏՈՒԳՎԱԾ Է 1900

A II
32591

1877—1878 ԹՎԵՐԻ

ՌՈՒՍ - ԹՈՒՐԻԱԿԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ

2929

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԹՈՒՐ

ՊԱՏԵՐԱՅԻՆ

1940

Դիմ. Կրամ. Ա. Կոլենկովսկի և վ. Բելոլիպեցկի.
1877—1878 ԹՎԵՐԻ ՌՈՒՍ-ԹՈՒՐԲԱԿԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ:

Հեղինակները տալիս են 1877—1878 թ. թ. Բալկանյան և Կովկասյան
ապստամբներում տեղի ունեցած պատերազմի համառոտ պատմական տկնաբ-
նը և նշում են նրա նշանակութունը ռազմական արվեստի պատմության
մեջ:

Դրքույկը նախանշված է ԲԴԿԻ հրամանատարական ու պետկազմի և ղին-
վադական տեսակետից պատրաստված քաղաքացիական ընթերցողի համար:

А КОЛЕНКОВСКИЙ
В. БЕЛОЛИПЕЦКИЙ

Русско-турецкая война 1877-1878 г. г.

Гиз Арм. ССР, Ереван, 1940 г.

ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ

ՊԱՏՃԱՌՆԵՐՆ ՈՒ ՆՊԱՏԱԿՆԵՐԸ

Յարական Ռուսաստանը XVIII — XIX դարերի ընթացքում Թուրքիայի դեմ պատերազմներ եր մղում՝ նպատակ ունենալով վորպես դադութ դավթել Բալկանյան թերակղզու սլավոնական յերկրները և Կոստանդնուպոլիսն ու նեղուցները, վորոնք Սև ծովից տանում են դեպի Միջերկրական ծովը, վորպեսզի իր նավատորմիդն աղատ յեւթ ունենա դեպի համաշխարհային առևտրական ուղիները:

«Յե՛ւ վ Կոստանդնուպոլիսը նվաճելուն, և՛ Ասիայի ամէլի մեծ մասը նվաճելուն ցարիդմը ձգտում և դարերից ի վեր՝ սխտեմատիկարար վարելով համապատասխան քաղաքականություն և գրա համար ոգտագործելով մեծ պետությունների միջև յեղած թշուր հակասություններն ու ընդհարումները...»¹⁾:

Թուրքական հողերը դավթելու իր ձգտման մեջ Ռուսաստանն ի դեմս Անգլիայի և Ավստրո-Հունգարիայի հանդիպեց ուժեղ մրցակիցների: Ավստրո-Հունգարիան, արտաքսված լինելով Իտալիայից և Գերմանիայից, ինքն եր ձգտում դեպի Բալկանյան թերակղզի, վորպեսզի իր համար ճանապարհ բանա դեպի Սալոնիկ՝ Եգէյան ծովում:

Ռուսաստանի համար անհաջող Արևելյան պատերազմից հետո (1853—1856 թ. թ.) ցարական կառավարությունը համոզվելով, վոր Ռուսաստանը հետամնաց և, ժողոված յեղավ մի քարք ռեֆորմներ մտցնել՝ դյուղացիներին աղատել կալվածա-

¹⁾ Լենին, Յերկեր, հատ. XIX, ռուս. հրատ. եջ. 281:

տերերից ունեցած ճորտացին կախումից, մտցնել յերդմյալներին
 դատարաններ, ընդհանուր ղինվորական սլարտականություն և
 այլն: «Ճորտատիրական իրավունքը վերացվելուց հետո արդյու-
 նաբերական կապիտալիզմի զարդացումը Ռուսաստանում սկսեց
 թավական արագ ընթանալ, չնայած ճորտատիրության մնա-
 ցորդներին, վորոնք դեռ խոչընդոտելին հանդիսանում այդ վար-
 դացմանը...»¹⁾: Բնակչության ղլխավոր մասայի չքավորու-
 թյան հետևանքով արդյունաբերության արտադրանքը ներքին
 շուկայում չէր սպառվում, և այդ բանն իր հերթին կապիտա-
 լիստներին մղում էր դեպի արտաքին շուկաներ, վորտեղ կա-
 րողանային վաճառել իրենց ապրանքը: Այդ շուկաներից ամե-
 նահարմարն ու ամենամոտիկը Բալկանյան թերակղզին էր, ուս-
 աի բուրժուազիան սիրով աջակցում էր կառավարության ճշդ-
 մանը՝ այդ թերակղզին ղավթելու գործում:

1875 թվին ցարական կառավարությունը ղանելով, վոր Ա-
 բեկյան պատերազմից հետո Ռուսաստանն արդեն բավականա-
 չափ ամրապնդվել է, վորոչեց Բալկանյան թերակղզու նկատ-
 մամբ ակտիվ քաղաքականության անցնել: Ցարական կառավա-
 րությունը հույս ուներ, վոր հաջող պատերազմ մղելով Թուր-
 քիայի դեմ, վորին կոչում էյին «հիվանդ մարդ», կամրապնդի
 իր իշխանությունը Ռուսաստանի ներսում և կճնշի այն ուժեղ
 դժգոհությունը, վոր սկիզբ էր առել ուսա ժողովրդի մեջ,
 յերբ կառավարությունը, վոխանակ ուժորմների հետադա ղար-
 դացման՝ սկսել էր ճնշել նաև այն աննշան քաղաքացիական
 ազատությունները, վոր արվել էյին սկզբում: Ցարական կա-
 ռավարությունն իր քաղաքական յելույթի համար վորպես ա-
 ոխիթ ոգտադործեց Հերցոգովինիայի և Բոսնիայի ոլավոն դյու-
 ղացիների ապստամբությունը թուրք կալվածատերերի դեմ:

Այդ ժամանակ Թուրքիայի Յեվրոպական մասի 18 միլիոն
 բնակչությունից թուրքեր էյին միայն 2 միլիոն, սլավոններ
 (սերբեր, բուլղարներ)՝ 6 միլիոն, մնացած բնակչությունը
 բաղկացած էր ումիլիոններից, հույներից, ալբաններից, այսինքն՝
 թուրքերը կաղմում էյին բնակչության $\frac{1}{9}$ մասը, բայց տիրա-
 պետում էյին ղլարելահողերի մեծ մասին: Թուրքական իշխա-
 նության և թուրք կալվածատերերի տնտեսական բունությունն

1) Համ.Կ(բ)ի պատմություն, Համառոտ ղասընթաց, հայերեն հրատ. էջ 76

ու ճնշումը վոչ թուրք բնակչության մեջ առաջացնում էյին հա-
ճախակի ապստամբություններ, վորոնք թուրքերը ճնշում էյին
ձեծ դաժանությամբ: 1856 թվի Փարիզյան դաշնագրի համա-
ձայն, վորը վերջ դրեց Արևելյան պատերազմին, Բալկանյան
թերակղզում ապրող քրիստոնյա բնակչությունը վայելում էր
յեվրոպական պետությունների հովանավորությունը, ըստ վո-
րում թուրքիան պարտավոր էր քրիստոնյաների դրությունը
բարելավելու ուղղությամբ մի շարք միջոցներ ձեռք առնել,
սակայն նա այդ պարտավորությունը չէր կատարել: Առանց
Ռուսաստանի դրդման չէր, վոր 1876 թ. բոսնիացիներին ու
հերցոգովինցիներին թուրքիայի դեմ ողնության դուրս յեկան
Չերնոգորիան և սպա Սերբիան, վորը թուրքերից վաստալային
կախման մեջ էր գտնվում:

Թուրքական լծից ազատվելու համար բալկանյան սլավոն-
ների մղած պայքարը ուռն հասարակության մեջ համակրանքի
հանդիպեց: Մոսկվայում, վորտեղ մեծ դործունեյություն ծա-
վալեցին սլավոնաֆիլները, վորոնք միշտ կողմնակից էյին Ռու-
սաստանի իշխանության տակ բոլոր սլավոններին համախմբե-
լու, սակեծվեց Սլավոնական կոմիտե, վորը դրամի ու իրերի
նվիրատվություններ էր հավաքում և կազմակերպում էր կա-
մավորներ, դենք ու հանդերձանք Սերբիա ուղարկելու
գործը: Ընդամենը ուղարկեց մոտ 20 միլիոն ռուբլի և
6000 զինվոր ու սպա: Արտասահմանյան սլավոններով հրա-
պուրվելու այդ յերևույթը շուտով պաղեց, սակայն ցարա-
կան կառավարությունն այն պաշտպանեց ու ոգտագործեց իր
համիշտակողական ձգտումները քողարկելու համար: «... Յեվ-
քոպային հայտարարվեց, թե այդ պատերազմը ձեռնարկված է
քրիստոնյաներին թուրքերի յերկարամյա տիրակալությունից ա-
զատելու համար, իսկ ուռա ժողովրդին հայտարարեցին, թե
պատերազմը մղվում է համացեղ սլավոն յեղբայրներին թուր-
քական լծից ազատելու և Ռուսաստանյան սրբազան կայսրու-
թյան դիրկը վերադարձնելու համար»¹⁾:

Չնայած Ռուսաստանի ողնությանը՝ 1876 թ. հոկտեմբերին
սերբերը ջախջախվեցին: Յարական կառավարությունը թուր-
քիայից պահանջեց դադարեցնել պատերազմական գործողու-

1) Կ. Մարխս յեվ Ֆ. Ենգելս. յերկեր, հ. XV, ռուս. հրատ. էջ 409:

Թյունները և մարիլիդացիայի յենթարկեց իր բանակի մի մասը, սակայն սիրտ չարեց պատերազմ սկսել և Անգլիայի ու Ավստրո-Հունգարիայի հետ միասին բանակցություններն մեջ մասով Թուրքիայում սլավոնների վիճակը բարվոքելու մասին:

Թուրքիան Սերբիայի հետ զինադադար կնքեց և սկսեց Ռուսաստանի հետ պատերազմելու ուժեղ նախապատրաստություն տեսնել, դիտավորյալ կերպով բանակցությունները ձգձգելով և, վերջապես, 1877 թ. ապրիլի 7-ին մերժեց այն բոլոր առաջարկությունները, վոր մշակվել էին Լոնդոնում յեվրոպական պետությունների կոնֆերանսում: Դրան ի պատասխան՝ ապրիլի 24-ին Ռուսաստանը Թուրքիային պատերազմ հայտարարեց:

Անգլիան Սերբիային և Հունաստանին հետ պահեց պատերազմի մեջ մտնելուց, իսկ Ռումինիային դաշնակցելու հրավիրել՝ ցարական կառավարությունն ինքը չէր ուզում, քանի վոր մտադիր էր նրանից հետ խելել Բեոարարիայի մի մասը, վոր կորցրել էր անհաջող Արևելյան պատերազմից հետո: Ռումինիայի հետ միայն համաձայնություն էր կնքվել, վոր ռուսական զորքերին Թուլլատրովի ազատ անցնել դեպի Դանուբ, վոր այն ժամանակ հանդիսանում էր Թուրքիայի սահմանը: Ավստրիայից ռուսական կառավարությունը չեղոք մնալու վրասահացում ստացավ, պայմանավորվելով, վոր պատերազմից հետո նրան զիջի Բոսնիան ու Հերցեգովինան և Բալկանյան թերակղզում մեկ խոշոր պետություն չստեղծելու պարտավորություն տվեց: Մյուս մրցակցին՝ Անգլիային նա հանդատացրեց՝ խոստանալով Կոստանդնուպոլիսը չզբաղել:

Այսպիսով անհաջող քաղաքական նախապատրաստումը այդ պատերազմում Ռուսաստանին զրկեց դաշնակիցներից, ինչպիսիք էին Սերբիան ու Հունաստանը, և նրան կաշկանդեց անձեռնառու պարտավորություններով: Զորահավաքից հետո համարյա հեն տարով պատերազմի սկիզբը ձգձգելու հետևանքը յեղավ այն, վոր Թուրքիան Անգլիայի ողնությամբ ռուսների դեմ ժողովեց իր բոլոր զորքերը, վերազինեց նրանց նոր հրացաններով ու թնդանոթներով և անհրաժեշտ պաշարներ պատրաստեց: Այդ հանդամանքը ռուսական բանակի սկզբնական ռազմական անհաջողությունների պատճառ դարձավ, ձգձգեց պատերազմը, վորի հետևանքով պատերազմը վերջացնելուց հետո Ռուսաստանը քաղաքական չնչին չափ ձեռք բերեց:

Պատերազմ հայտարարելու որը ռուսական զորքերը յեվրոպական ռազմարեմոս մտան Ռուսիայի սահմանները, իսկ Կովկասյան ռազմարեմոս, պետական սահմանն անցնելով, մեծապէս թուրքահայաստանի սահմանները:

ՊԱՏԵՐԱԶՄՈՂ ԿՈՂՄԵՐԻ ԶԻՆՎԱԾ

ՈՒԺԵՐԻ ՎԻՃԱԿԸ

1853—1856 թվերի անհաջող Արևելյան պատերազմից հետո ռուսական բանակում միշտ անհանգիստ էր ռուսական զինուորի ունեցել: Զինվորի ծառայութեան ժամկետը 15 տարուց կը բաժանուի եր 7 տարու, իսկ հետո, 1874 թվին մտցվել եր ընդհանուր զինվորական ծառայութեան՝ 6 տարի բանակում և 10 տարի պահեստային ծառայութեան ժամկետով: Ծառայութեան կարճ ժամկետը բանակը «պարասլ դասից», ինչպէս նրան անվանում եր Լ. Ն. Տոլստոյը («Պատերազմ և խաղաղութեան», մաս IV, 1 բաժին) դարձրեց մի զարկ, վորն իր շարքերի միջով բաց եր թողնում յերիտասարդ բնակչութեան ընտիր մասը: Բանակում սկսեցին դրադիտութեան սովորեցնել, մարմնական պատիժներն իրավաբանորեն նվազագույնի հասցվեցին: Սահմանվեցին զինվորական ուղրուղներ, վորոնք ապակենտրոնացնում եյին զինվորական միևիտրութեան աշխատանքը: Հատուկ միջոցներ ձեռք առնվեցին սպաների կրթական մակարդակը բարձրացնելու համար: Կադետական կորպուսներն իրենց զինվորական խառնաշփոթութեանով փոխարինվեցին յոթնամյա զինվորական դիմնադիաներով, վորտեղ միայն ընդհանուր կրթութեան եր տրվում, իսկ զինվորական պատրաստութեանը փոխադրվել եր յերկու-յերեքամյա զինվորական ուսումնարանները: Կարճ ժամկետում սպաներ պատրաստելու համար ծավալվեց յունկերական ուսումնարանների ցանց, վորտեղ դորամասերից մտնում եյին ցածր կրթութեան ունեցող կամավոր զինվորադրվածները: Զինվորի ու դորամասերի ինչպէս պահպանման, այնպէս ել ուսուցման յեղանակները մշակելու դործում իր պրական դործունեութեամբ խոշոր մասնակցութեան եր ունենում Մ. Դրագոմիրովը, վոր զինվորական աղաղեմիայի պրոֆեսոր եր, իսկ հետո՝ 14-րդ հետեակ զինվորիայի պետ:

1877—1878 թվերի պատերազմը վրա հասավ այն ժամանակ, յերբ այս ռեֆորմները դեռ բոլորովին նոր էին սկսվել, և նրանց ազդեցությունը նշանակալից լինել չէր կարող: Այսպես, յերեք տարվա ընթացքում սովորած մարդկանց թիվը հասել էր ընդամենը 832.000 մարդու և հարկ յեղավ դաշտային դորամասեր մորիլիզացիայի յենթաբնակչության համար գինքի կոչել աշխարհազորի ռազմիկներին:

Պատերազմից առաջ ցարական Ռուսաստանը 750.000 մարդուց բաղկացած մի բանակ ուներ:

Ընդհանուր զինվորական ծառայության չնորհիվ ռուսական բանակը հիանալի մարդկային կազմ ուներ, մի բան, վոր չի կարելի ասել սպաների վերաբերյալ, վորոնք մեծ մասամբ աղնըվականության միջից դուրս յեկած անուսում մարդիկ էին, մարդիկ, մանավանդ հետևազորի սպաները, վորոնք վոչ մի զինվորական կրթություն չէին ստացել: Բարձրագույն հրամանատարական կազմը—գնեբրալները— բաղկացած էր Նիկոլայ I-ի նախառեֆորմյան շրջանի դործիչներից և աչքի յեր ընկնում սահմանափակությամբ, մեծ պատերազմ վարելու անխորձությամբ և ռազմական լայն հորիզոնի բացակայությամբ:

Ռուսական բանակի գլուխ էր կարգված թագավորի յեղբայրը՝ մեծ իշխան Նիկոլայ Նիկոլայեվիչը, վորի զինվորական պատրաստությունը սահմանափակված էր հեծելազորային շարային ծառայությամբ: Նա ստրատեգիական հարցերի քննությամբ չէր զբաղվում և վորոշումներ ընդունում էր գեպից գեպ:

Դաշտային շտաբի պետ էր նշանակված վարչական մասում ծառայած հին բյուրոկրատ գեներալ Նեպոկոյչիցկին: Պատերազմի ժամանակ նա զբաղվում էր վարչական ու տնտեսական հարցերով՝ չմոռանալով նաև իր անձնական շահերը: Շտաբի ոպերատիվ աշխատանքի ղեկավարությունն ամբողջապես իր ձեռքը վերցրեց նրա ոգնական գեներալ Լեվիցկին: Ռազմական լայն հորիզոն չունենալով՝ նա աչքի յեր ընկնում անխոհեմ, կուլարար բնավորությամբ, աշխատանքի մեջ՝ բծախնդրությամբ: Նա, լինելով չտիպազանց մեծամիտ, բանակում հեղինակություն չունեց և շատ խառնաշփոթություն էր մտցնում գլխավոր հրամանատարի շտաբի աշխատանքի մեջ: Թե ինչպես էր տարվում աշխատանքը՝ կարելի չէ դատել հետևյալ փաստից: Ռուսական

իշխան Կառլի հեռագիրն այն մասին, թե Ռաման-փաշան Վիդ-
զինից շարժվում է դեպի արևելք (այդ շարժումն ուղեկները
նկատել էյին Դանուբի ձախ ափից), ընդունել էր իշխան Նիկո-
լայի կամերզինները, սակայն այդ հեռագիրը վոչ նրա ձեռքն ել-
ջնկել, վոչ ել շտաբում վորեն մեկի ձեռքը. հեռագիրն առանց
վորեն նշումի արխիվում դրել էյին միայն պատերազմից հետո:

Բանակի սպառազինումը հնացած էր: Հետևակն ուներ
ձրնկա հրացան, 15 մմ., վոր վերափոխված էր փողից լցվող
շտուցերից և 600 քայլի նշանացույց ուներ: 1870 թվից սկսած
պատրաստվում էր Բերդանի 10 միլիմետրանոց հիանալի հրա-
ցանը, վոր մինչև 2000 քայլ հեռահարություն ուներ, սակայն
նրանով զինված էր բանակի 10 0/0-ից վոչ ավելին: Հրետանին
ուներ 1867 թվի բրոնզե թնդանոթներ՝ յերկու կալիբրի (107
մմ. և 79 մմ.), 1800 և 1400 մետր հեռահարությամբ: Ռում-
բերն անկատար էյին, նրանք դիրքերի վրա շատ թույլ էյին
ներդործում: Ռում գլնվորն իր հետ ունենում էր 60 փամ-
փուշտ, դանադան տեսակի գումակներում ու պարկերում յու-
րաքանչյուր հրացանի համար 120 փամփուշտ էր բերվում:

Թեև ինչպես հրաձգային, այնպես ել մանավանդ հրետանա-
յին սպառազինության տեսակետից ուսական բանակը զիջում
էր թուրքականին, սակայն թուրքականից ավելի լավ էր մարդ-
ված: Բայց և այնպես պատերազմը ցույց տվեց, վոր ուսա-
կան բանակի տակտիկան խիստ հնացած էր և այն ժամանակվա
սպառազինության վիճակին չէր համապատասխանում: Մարտի
ժամանակ հետևակը դերադասում էր կիրառել խիստ շարքերը—
վաշտային շարքեր՝ առջևում նոսր չղթա: Այդ պայմաններում
ուսաները մեծ կորուստներ էյին կրում ավելի լավ սպառազին-
ված թուրքերից, մանավանդ, վոր ուսական հետևադորն իր
հետ բահեր չէր կրում: Հետևակը կրակ շատ քիչ էր ոգտադոր-
ծում, դերադասում էր դործել սվինով: Գրոհում էր առանց
ձրակ բանալու, իսկ պաշտպանվելիս հակառակորդին լուծում էր
հակադրոհով:

Հրետանին վատ էր կրակում, հետևակի հետ համաձայնեց-
ված գործողություն չուներ: Հեծելադորը հետևադորի վրա գը-
րոհելը համարում էր անհնարին, ինքնուրույն գործողություն-
ների չէր պատրաստվում և կովի մեջ սահմանափակվում էր
հետևակի պաշտպանությամբ ու նրա առաջ մոտակա հետա-
խուղություն կատարելով:

Ռուսական բանակում իրավացիորեն այն կարծիքն էր տիրում, Վոր հարձակումը պաշտպանվելուց ավելի լավ է, սակայն, վորովհետև մարտը վատ էր դեկավարվում և հրետանին հետևակին չէր պաշտպանում, հաճախ հարձակումը ծանր անհաջողությունների յեր հասցնում:

Չնայած նրան, Վոր թուրքերը ռուսական դորքերից անհամեմատ ավելի լավ էյին դինված, ռուսական գլխավոր շտաբը թուրքական ուժերի թուլության մասին ունեցած իր դործակալային տվյալների հիման վրա մտածում էր ամենակարճ ժամանակամիջոցում հաշիվ տեսնել նրանց հետ, դռնելով, Վոր պատերազմը մի ռազմական դրոսանքի յե նմանելու:

Թուրքական բանակը (խաղաղ ժամանակ մոտ 450.000 մարդ և մինչև 100.000 մարդ աշխարհադոր) լրացվում էր մուսուլման բնակչության դինվորական պարտադիր ծառայությամբ, սակայն միջոցների պակասության պատճառով վարժեցրած մարդկանց թիվը մեծ չէր: Բաճակի դորահավաքն սկսվել էր դեռ 1875 թվին և լիակատար լարման էր հասել 1876 թվի նոյեմբերին: Բացի կանոնավոր բանակից, ռազմական դործողություններին թուրքերի կողմից մասնակցում էյին զանազան մուսուլմանական ժողովուրդների անկազմակերպ ջոկատներ—չերքեզներ, վորոնք կոչվում էյին բաշիրողուկներ, քրդեր և այլն:

Թուրք դինվորներն իրենց մարտական հատկություններով լավ ռազմանյութ էյին, բայց վատ էյին վարժեցրած: Նրանց մի զգալի մասը, Վոր դանվում էր Յեվրոպական Թուրքիայում, մասնակցել էր Սերբիայի ու Չերնոգորիայի դեմ մղած կռիվներին, վորտեղ և մարտական վորձ էր ձեռք բերել: Թուրքական շարքային սպայությունը նույն դասակարգից էր, ինչ Վոր դինվորները, այսինքն դուրս էր յեկել դյուղացիությունից և այդպազովում էր անհրաժեշտ մարտական միաձուլությունը: Թուրք սպաները լավ շարային պետեր էյին, չնայած նրանցից վոմանք նույնիսկ անդրադետ էյին:

Ինչ վերաբերում է թուրքական բանակի բարձր հրամանատարական կազմին, պետք է նշել, Վոր նրա մի մասը յեվրոպական յերկրների բանակներից դուրս յեկած բախտախնդիրներ էյին, իսկ մյուսները՝ տղեզ փաշաներ: Ինչպես առաջինները, այնպես էլ յերկրորդներն իրենց դիրքին էյին հասել բանասեր կությունների միջոցով, ազդեցիկ անձանց առաջ հաճոյանություն

միջոցով և աչքի եյին ընկնում շահամուլթյամբ, ինտրիգա-
նությամբ և ստորաքարչությամբ, այսինքն այն բոլոր հատ-
կություններով, վոր հատուկ են քայքայվող դասակարգին:

Թուրքական բանակի կազմակերպիչներն եյին դերմանական
հրահանգիչները, վորոնք չեյին կարողացել բանակը ռազմա-
կան պատրաստության անհրաժեշտ աստիճանի հասցնել:

Հետևակի 70 0/0-ը ղինված էր ամերիկյան 10 միլիմետրա-
նոց հրացաններով, վորոնց նշանացույցը 1800 քայլի յեր, վորք
մասն սւներ 15 միլիմետրանոց հին հրացաններ, վորոնց նշանա-
ցույցը 1300 քայլի յեր: Հեծելազորն ուներ արագ լցվող հրա-
ցաններ: Ամերիկյան առատորեն փամփուշտ եր տալիս: Հրետա-
նին ուներ մեծ մասամբ սլողսլատե, այն ժամանակվա համար
հեռահար թնդանոթներ կրուսլի զործարանից, վորոնք 4—5
կիլոմետրի վրա եյին խփում: Կազմակերպված թիկունքի և մա-
նավանդ պարենի պահեստներից ու ղինանոցներից տեղափոխու-
թյուններ կատարելու միջոցների բացակայությունը թուրքա-
կան բանակին դարձնում էր ընդարձակ մանևրների անընդու-
նակ բանակ: Դրա հետևանքով պատերազմի թուրքական սլան-
ներն ավելի շատ հիմնված էյին պաշտպանության, քան թե
հարձակման վրա: Մարտում իրենց հաջողությունը նրանք հիմ-
նում էյին խրամատներից տեղացող հրացանային ուժեղ կրակի
վրա:

ՌՈՒՍԱԿԱՆ ԲԱՆԱԿԻ ԶՈՐԱՀԱՎԱՔԸ

ՅԵՎ ԿԵՆՏՐՈՆԱՑՈՒՄԸ

(Սխեմա 1)

Ռուսական բանակի զորահավաքը կատարվում էր մաս-
մաս, վորքան վոր պատերազմի ընթացքում պարզվում էր ար-
դեն զուրս բերած ուժերի թուլությունը: 1876 թ. նոյեմբերին
զորահավաքի եյին յենթարկված 20 հետևակ և 8 հեծյալ ղիվի-
զիաներ, 3 հրաձիգ և 2 սակրավոր բրիգադներ, բերդային, պա-
հեստի և կազակական զորամասեր, ընդամենը՝ 390.000 մարդ:
Դրանցից կազմակերպվեց 6 բանակային կորպուս՝ յուրաքան-
չյուրում յերկուական հետևակ ու մեկական հեծյալ ղիվիզիա, և
առանձին Կովկասյան կորպուս: 1877 թվի ապրիլի 24-ին պատե-
րազմ հայտարարելիս Ռուսաստանում ու Կովկասում զորահա-

վաքի յեր յենթարկված 9 հետևակ և 4 հեծյալ դիվիզիա, ա-
զոստոսի սկզբին՝ ելի 10 $\frac{1}{2}$ հետևակ և 2 հեծյալ դիվիզիա:
Ընդամենը զորահավաքի յեր յենթարկված ամբողջ ռուսական
բանակի մոտ $\frac{3}{4}$ մասը, և 1878 թվին զենքի տակ կար
2.800.000 մարդ, սակայն գլխավոր ռազմարեմետ՝ Բալկանյան
թերակղզում կար միայն 500.000 մարդ:

Առաջին զորահավաքը, վոր հայտարարվեց 1876 թ. նոյեմ-
բերի 14-ին, ինչպես նաև բանակը սահմանի մոտ կենտրոնաց-
նելը տեղի ունեցան դժվարին պայմաններում: 1876 թվին Ռու-
սաստանում կար ընդամենը 17.000 կիլոմետր յերկարությամբ
յերկաթուղի, վոր կառուցել էյին մասնավոր սեփականատերե-
րը՝ առևտրական նկատառումներով: Դեպի հարավ-արևմտյան
սահմանը տանում էյին միայն 3 դիւ, վորոնցից միայն մեկն էր
մոտենում սահմանագլխին Ունդենի կայարանում: Դեպի Կովկաս
տանում էր մեկ յերկաթուղի, այն ել վերջանում էր Կովկասյան
չեռնաշղթայի առաջ, Վլադիկավկազում (Որջոնիկիձե):

Բոլոր յերկաթուղիները միաուղի էյին, կառուցելիս հաշվե-
չեր առնված ուժեղ յերթևեկություն (թեթև ուղիներ, թույլ
գորգացած կայարաններ, ջրամատակարարումը ջրհորներից և
այլն): Զորամասերի փոխադրությունների պլան չկար: Մորե-
կիցացիոն փոխադրությունների հենց սկզբին, 1876 թ. նոյեմբե-
րի 17-ին, կայարաններում հսկայական կուտակումներ ստեղծ-
վեցին (Ժմերինկայում 21 դնացք), ընդամենը 176.000 հոգի
պահեստայինների փոխադրությունը ձգձգվեց մինչև դեկտեմ-
բերի 2-ը:

Զորս կորպուս սահմանագլուխը փոխադրելը և 3 կորպուս
Մոսկվայի կորպուսից Կիևի կորպուսը փոխադրելը (սահմանա-
գլուխ դնացողներին փոխարինելու համար) տևեց 24 որ: Ու-
ժեղ սառնամանիքներն ու ձյունակույտերը խանգարեցին դնացք-
ների յերթևեկությունը: Ժմերինկա կայարանում շարժումը
կանգ առավ, մի ամբողջ դիվիզիա ցած իջեցվեց և փոխադրվեց
բոլորից հետո: Առ 26 դեկտեմբերի (զորահավաքի 42-րդ որը)
2094 դնացքով փոխադրվել էր ընդամենը 254.000 մարդ:

Զորահավաքի դանդաղությունը և սահմանագլխին բանակի
քառասյին կենտրոնացումը ստրատեգիական հետևանքներ չունե-
ցան նրա համար, վոր պատերազմն սկսվեց զորահավաք հա-
տարարելուց 5 ամիս հետո միայն:

Բանակը Բեսարաբիայում կենտրոնացնելիս ինտենդատու-
թյունն ամբողջ բանակի համար բազային սպահաստներ հիմնեց
35—55 որվա սաշարով, այնուհետև յենթադրվում էր միջան-
կյալ բազա հիմնել Ռումինիայում: Ձորքերն ունեյին միայն
դնդային ու դիվիզիային դումակներ, վորոնք կազմված էյին
հնացած յերկձի ու քառաձի սայլերից, և սաշարներ սխտի ըս-
տանային ազատ վարձովի բանակային դումակներից, վորոնք
կապ էյին սպահանում սպահաստների հետ: Այդ դումակների
աշխատանքն ընթանում էր մեծ դժվարություններով ու ընդ-
հատումներով, սայլվորներն իրենք սկսեց և կեր հայթայթեյին
իրենց ձիերի համար և մթերք իրենց համար, ուստի նրանցից
շատերը մեծ դրկանքներ էյին կրում և նույնիսկ, սայլերն ու
ձիերը թողնելով, փախչում էյին:

Դեպի Դանուբ փոխադրելու համար կար միայն մեկ յեր-
կաթուղի—Ունդենի, Յասսի, Բրաիլով, Բուխարեստ: Ռումինա-
կան տերիտորիայում դռնվող դժամասն ավելի նեղ, յեվրոպա-
կան ուղիներ ունեւ, և անհրաժեշտ էր լինում Ունդենի կայարա-
նում բեռը փոխադրել ուրիշ դնացքների վրա, ուստի շուտով
այդ կայարանում վազոնների ու բեռների կուտակումներ առա-
ջացան: Ռումինական ճանապարհները, վորոնք վատ էյին կա-
ռուցված և աղքատիկ կահավորված, շուտով լիակատար քայ-
քայման հասան ուժեղ յերթևեկությունից, վոր դուզադիպեց
գետերի դարնանային հորդացմանը: 12 միավոր արագության
փոխարեն տալիս էյին 7—4 և ավելի սակաս միավոր արագու-
թյուն: Պատերազմի ժամանակ ուսաներն ուղացումով ձեռնա-
մուխ յեղան յերկու նոր յերկաթուղիների կառուցման—Բենդե-
բից մինչև Գալացա և Բուխարեստից մինչև Ջիմնիցա:

Յերկաթուղիների աշխատանքը բոլորովին կարգավորված
չէր: Ջինվորական հաղորդակցությունների վարչությունը չէր
կարողանում կարգավորել փոխադրությունները: Բեսարաբիա-
յում հավաքած սաշարները բանակին հասցնել չէյին կարողա-
նում, և մեծ մասամբ փչացան. նրանց մնացորդները ծախսվե-
լեցին:

Ռումինիայի հետ համաձայնությունը կնքվել էր սլատե-
րադմ հայտարարելուց քիչ առաջ միայն, դրա սլատնառով ել

քննենդանտությունը չկարողացաւ ժամանակին Ռուսինիայում
պաշարներ պատրաստելու գործն սկսել: Այդ գործը հանձնա-
քարված էր «Գրեդեր, Գորվից և Կոզան ընկերությանը»: Նա
միջերջ ու թիսած հաց էր գնում և փոխադրում պահեստները և
ուղղակի դորամասերը: Յերբ գորքը Բուլղարիա մտաւ, ընկե-
րության գործունեւությունը շարունակվեց սկզբում միջանկյալ
քաղան լրացնելու, իսկ հետո նաև գորքերին մատակարարելու
համար: Իր աշխատանքի համար ընկերությունն ստանում էր
քնքնարժեքը և 33 0/0 կադմակերպչական ծախսերի համար: Ըն-
կերությունն իր պարտավորությունը կատարել չկարողացաւ:
Զորքերից անընդհատ դանդառներ էին ստացվում, մանավանդ,
վոր նրանց արդելվում էր միջերջ գնել, վոր բավականաչափ
կար ընակչության մոտ:

Ռուսական գորքերն այդ պատերազմում փութ չունեյին.
հացի փոխարեն Ռուսաստանից բերում էին պաքսիմատ (սու-
խարի), յենթադրվում էր, վոր կանդառներում գորքերն իրենք
հաց կթխեն: Պաքսիմատը լուրջ հիվանդությունների պատճառ
դարձաւ. ամբողջ պատերազմի ընթացքում հիվանդություննե-
րից մեռան 45.000 մարդ, մինչդեռ սպանվածների ու վերքերից
մեռածների թիվը հասաւ 16.500-ի:

Թիկունքի միանգամայն անբաւարար աշխատանքը ռուսա-
կան բանակին լիակատար քայքայման չհասցրեց միայն չնորհիւ
այն բանի, վոր Բուլղարիայում բավականաչափ կենսամիջերջ
դռնվեց, և այն պատճառով, վոր ռուսական գորքերը հարձակ-
ման ժամանակ իրենց ձեռքն էին դրում թուրքական հարուստ
պաշարները: Սակայն յերկարատե կանդառներում (իսկ այդ
հաճախ էր տեղի ունենում) կադմակերպված թիկունքի բացա-
ղայությունը ռուսական գորքերին ստիպում էր մեծ զրկանքներ
կրել:

ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ՌԱԶՄԱԲԵՄԸ ԲԱԼԿԱՆՅԱՆ ԹԵՐԱԿՂԶՈՒՄ

(Սխեմա 1)

Բալկանյան թերակղզու վրա ռազմական գործողություննե-
րը տեղի էին ունենում Բուլղարիայում, վորը Բալկանյան լեռ-
ներով բաժանված էր յերկու մասի՝ Հյուսիսային և հարավա-
յին: Հյուսիսային Բուլղարիան ծածկված է Բալկանյան լեռ-
նաշղթայի հյուղավորություններով, վորոնք Դանուբ գետին

մատենաւորով, առաջացնում են նրա աջակողմյան բարձր ափը (մինչև 200 մետր և ավելի բարձր)։ Այդ ափը կտրտւած է արագահոս դետերի հովիտներով, դետեր, վորոնք լեռներից հոսում են Դանուբի մեջ։ Բալկանյան լեռներն ամենամեծ բարձրութեան (2375 մ.) հասնում են արևմտյան մասում և, դեպի արևելք դնալով, ցածրանում են։ Ռադմարեմի սահմաններում լեռների վրայով մի քանի հարմար լեռանցքներ կային։ Հարավային Բուլղարիան իրենից ներկայացնում է վոչ լայն մի հովիտ, վոր շրջապատւած է Մեծ ու Փոքր անտառապատ Բալկաններով և վոռոգւում է Մարիցա ու Տունջեյ դետերով։ Նրա մի մասը կաղանլըկ քաղաքի մոտ Վարդերի հովիտ անունն է կրում։

Դանուբ դետն ու Բալկանյան լեռները պաշտպանութեան համար հարմար սահմանադիւծ էյին հանգիսանում։ Դանուբի ափին կային մի քանի թուրքական հին բերդեր, վորոնք մտնում էյին Բուլղարիայի արևելյան մասի ամրոցների ուժեղ քառանկյունու կաղմի մեջ. դրանք էյին՝ Ռուչչուկը, Սիլիստրիան, Շումլան, Վարնան։ Պատերազմի ժամանակ թուրքերը, Ռադդրադի մոտ ամրացրած ճամբար շինելով, ամրացրին այդ քառանկյունու արևմտյան կողմը։ Հյուսիսային Բուլղարիայում կար միայն մեկ յերկաթուղի, վոր Ռուչչուկից (Դանուբի ափին) տանում էր Վարնա (Սև ծովի ափին)։ Հարավային Բուլղարիայում յերկաթուղիները դնում էյին Կոստանդնուպոլսից և Եդեսյան ծովից (Դեդե-Սուաչ) դեպի Ադրիանուպոլ և այնուհետև դեպի Բալկանները, սակայն վերջանում էյին նրանց չհասած, Յամբուլիում (Տունջի ափին) և Բաղարջիկում (Մարիցայի ափին)։ Լավորակ խճուղիները միացնում էյին կարևորագույն քաղաքները և յերեք լեռանցքներով անցնում էյին Բալկանյան լեռները։

Բուլղարիան հարուստ դյուղատնտեսական յերկիր էր և այդ դյուրացնում էր հարձակվող բանակի պարենավորումը տեղական միջոցներով։ Բուլղարները ուսաներին դիմավորում էյին ուրախութեամբ, վորը շուտով փոխվեց անտարբեր, վերաբերմունքի՝ մասամբ ուսաների անհաջողությունների ազդեցութեամբ, բայց ավելի շատ այն պատճառով, վոր դորքերը, թեպետ և վճարով, մթերք էյին հավաքում բնակչությունից, վորովհետև ընկերությունն ու ինտենսիւսությունը քիչ էյին բա-

վարարում նրանց, կամ ամենևին չեյին բովարարում: Թուրքե-
րը, սովորաբար, յերբ ոռոտները մոտենում եյին, իրենց տները
թողնում փախչում եյին:

ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ՊԼԱՆՆԵՐԸ

(1-ին և 4-րդ սխեմաներ)

Թուրքական նավատորմը, վոր կիսով չափ բաղկացած էր
դրահակիր նավերից, տիրապետում էր Սև ծովում, վորովհետեւ
1853—1856 թվերի Արևելյան պատերազմից հետո ցարական Ռու-
սաստանին արդելված էր այդտեղ ռազմական նավատորմ ունե-
նալ: Յեւ, թեպետ 1870 թվին, ողտվելով այն հանդամանքից,
վոր յեվրոպական յերկրների ուշադրությունը բևեռված էր
Ֆրանս-պրուսական պատերազմի վրա, ցարական դիպլոմատիան
հայտարարեց, թե Ռուսաստանը չի ճանաչում այդ արդելքը,
սակայն պատերազմն սկսելու ժամանակ ռազմանավեր չեյին
կառուցված և ստիպված յեղան առափնյա պաշտպանության
համար մի քանի շոգենավ ղինել թնդանոթներով:

Սև ծովում թուրքական ռազմական նավատորմի տիրապե-
տող դիրքը ռուսական հրամանատարությանն ստիպում էր իր
բանակը ծովափից հեռու պահել և հարվածն ուղղել միջին
Բուլղարիայի վրայով, միաժամանակ դրավելով Ռումինիան,
վորը հետո ծառայում էր վորպես բանակի թիկունքային ու-
յոն և պարենամթերք էր հայթայթում: Սխալմամբ կարծելով,
թե թուրքերը 80.000-ից ավելի մարդ Բուլղարիայում հանել
չեն կարող՝ ռուսական սլանը նախատեսում էր արագ ու վրձ-
ռական դործողություններ, 160.000 մարդուց բաղկացած բա-
նակով Ռուչչուկի և Նիկոսուլի միջև Դանուբն անցնել, արագո-
րեն առաջ շարժվել Բալկանների վրայով և տիրել Կոստանդ-
նուպոլսին. այս էր վերջնական նպատակը յեվրոպական ռազ-
մաբեմում: Թուրքական ամրոցների քառանկյունու դեմ, վոր-
տեղ յենթադրվում էր, թե պիտի լինեն թուրքերի գլխավոր
ուժերը, նկատի յեր առնված առաջակալ դուրս բերել: Յերկու-
կորպուս պիտի պաշտպանեյին Սև ծովի ափերը: Կովկասի
յերկրորդական ռազմաբեմի՝ դեր էր խաղում. ռուսական
հրամանատարությունը հույս ուներ այդ կողմը դրավել

Թուրքերի ուշադրութիւնը և ուժերը յեմքողական ուղղութեամբ, ըստ վորում կուկասյան ուղղութեամբ գործողութիւնների վերջնական նպատակն եր համարվում Թուրքական Երդում ամբողջին տիրելը, վոր փակում եր ուստական կուկասի սահմանները բերող ամենահարմար ճանապարհները:

Թուրքական հրամանատարութիւնը, հաշվի առնելով, վոր բաւականաչափ տրանսպորտային միջոցներ չունենալու հետևանքով իր թիկունքային ծառայութիւնը վատ ե լինելու և իր զորքերի տեղաշարժերը թույլ, վորոշել եր պատերազմը վարել պաշտպանողական ձևով: Ամուր հիմնավորվելով ամբողջների քառանկյունու մեջ և արևելքից Չերնովոդի, Կյուստենջի դժի դրավումով այստեղ իր զորքերը քողարկելով, բանակը պետք ե պաշտպաներ Միջին Դանուբը մինչև Իսկեր գետի գետաբերանը, հատուկ ջոկատ ունենալով Վիդդինի մոտ: Յեթե ուսաները Դանուբն անցնելին և արշավելին Բուլղարիայի խորքերը, Թուրքական հրամանատարութիւնը յենթադրում եր գործել ուսաների թևերում, իսկ անհաջողութեան դեպքում՝ հետ քաշվել դեպի Բալկանները, վորտեղ նորից պաշտպանութեան անցնել:

2929 1877 թվի դարնանը, պատերազմի սկզբում Թուրքական Կլիսավոր ուժերը, թվով 120.000 մարդ, դասավորված եյին ամբողջների քառանկյունու մեջ, մոտ 80.000 մարդ ցրված եյին Դորբուջայում, Սերբիայի սահմանագլխում, Սոփիայում, Լովչայում և Տրնովում: Այսպիսով Թուրքական զորքերի ընդհանուր թիվը հասնում եր մինչև 200.000 մարդու, չհաշված 20.000 չեքեղներն իւ մյուս զորքերը:

Այդ նույն ժամանակ ուստական բանակը, չորս կորպուս կազմով, վորին միանալու համար Կիևի ղինվորական ոկրուդից գուրս գալիս եյին ելի յերեք կորպուս, ընդամենը մոտ 185.000 մարդուց բաղկացած մարտական կազմով հավաքվել եր առաջնական սահմանի առաջ, Պրուտ գետի արևելյան միին:

A32591
II

ՌՈՒՍԱԿԱՆ ԲԱՆԱԿԻ ԱՆՏՈՒՄԸ ԴԱՆՈՒԲՈՎ

(Սխեմա 1)

Գործողութիւնների հենց սկզբից ուստական բանակը պետք ե հաղթահարեր Դանուբը, վորը 1 կիլոմետրից ավելի լայնու-

Թյամբ և 28—30 մետրի հասնող խորությամբ լուրջ խոչընդո-
տի դեր և խաղացել բոլոր ուռա-թուրքական պատերազմներում :
Այն ժամանակ, յերբ բանակը 35 որում 350 կիլոմետր անցնե-
լով դարնանային, ձյունհալի պայմաններում կենտրոնանում ևր
Բուխարեստի մոտ, ուստական հրամանատարությունը նախա-
պատրաստում ևր Դանուբն անցնելու գործը, վորի ամբողջ աջ
ափը գրավված ևր ուստական հեծելազորի կողմից : Թուրքերը
Դանուբի վրա ունեյին դրահամոնիտորներ ու ռազմանավեր :
Նրանց դեմ պայքարելու համար ուստները Բալթիկ ծովից ահա-
նակիր կատերներ ու ծովայիններ փոխադրեցին, անցումի հա-
մար բնորված վայրերը շրջափակեցին ահաններով, ափին ծանր
թնդանոթներից բաղկացած մարտկոցներ դրին : Մարտկոցներն ու
կատերները յերկու դրահանավ վոչնչացրին : Այս բոլոր միջոց-
ները պարալիզի յենթարկեցին Թուրքական նավատորմը :

Դանուբի 1877 թվի խիստ վարարումը շատ դանդաղեցրեց
անցումը : Հունիսի 22-ին միայն, վորպես ցույց, Բրախլովի ու
Դալացի մոտ Դանուբն անցավ 14-րդ բանակային կորպուսը,
իսկ լույս հունիսի 27-ի դիչերը սումինական Ջիմնիցա դյուդի
մոտ, բուլղարական Սիստովո քաղաքի դիմաց սկսվեց բանակի
դիխավոր ուժերի անցումը : Վորպես ավանդարդ դեռն անցնում
ևր դեն . Դրադոմիրովի 14-րդ հեանակ դիվիզիան (8-րդ բանա-
կային կորպուսից) : Պոնտոններով (կամրջանավերով), տեղա-
ցող կրակի տակ դեռն անցնելով՝ ուստները ջախջախեցին արե-
վելքից մոտեցող Թուրքերին (մոտ 3.500 մարդ) և նրանց քչե-
ցին գետի Նիկոպոլ ու Ռուչչուկ : Հունիսի 27-ի իրիկնասպահին
բարձաների ու չոգենավի ոգնությամբ դեռն անցավ 8-րդ կոր-
պուսը :

8-րդ բանակային կորպուսի անցումից հետո Ուտա գետից
Դանուբ իջեցրին ժամանակին պատրաստված կամրջային մի-
ջոցներ և հունիսի 30-ին գետի վրա արդեն 1200 մ. յողացող
կամուրջ ևր գցված : Միայն 16 որից հետո, հուլիսի 12-ին,
Դանուբի հարավային ափն անցան ուստական չորս կորպուս :
Թուրքական զորքերի հետ միասին ամբոցների քառանկյունու-
մեջ գտնվող դիխավոր հրամանատար Արդուլ-Քերիմը, իր կար-
ծիքով բավականաչափ ուժեր չունենալով, հնարավոր չհամա-
րեց, վոր 670 կմ. տարածության վրա, Սև ծովից մինչև սեր-
բական սահմանը, արդելք հանդիսանա ուստների անցումին Դա-

նուրի վրայով, ուստի և վոչ մի միջոց ձեռք չառավ վոչ ուս-
ների անցումը նախապատրաստելու դեմ և վոչ ել բուն ան-
ցումի դեմ:

Ամբողջ բանակն իր թիկունքի հետ հաղորդակցություն
պահպանելու համար մեկ կամուրջը բոլորովին անբավարար էր:
Անհապաղ ձեռնարկվեց յերկրորդ լատակամուրջի կառույ-
թանք, սակայն աշխատանքը խիստ ձգձգվեց և կամուրջը պատ-
րաստ էր միայն ոգոստոսի 9-ին: Հետագայում Սխառվոյից
գեպի արևելք կառուցվեց յերրորդ կամուրջը ևս:

14-րդ հետևակ դիմիդիայի անցումը և Գանուրի աջ ափին
տեղի ունեցած մարտը, վորտեղ վայրը կտրտված էր ձորակնե-
րով և ծածկված թփերով ու խաղողի այգիներով, կատարվե-
ցին որինակելի կերպով: Մարտի հաջողությանը շատ նպաստեց
մասնավոր հրամանատարների նախաձեռնությունը, վորոնք ան-
ցել էյին դեմ. Գրադոմիրովի դպրոցը:

Ռուսական բանակի անցումն ինժեներական տեսակետից շատ
թերություններ ուներ: Ավանդարդի անցումի համար պոնտոն-
ներ քիչ կային. մեկ ուսուով փոխադրվում էր՝ ընդամենը 12
վաշտից բաղկացած ութ, վոր միանդամայն անբավարար էր
թուրքական նույնիսկ փոքրիկ ջոկատի հետ հանդիպելու հա-
մար: Բարեբախտաբար ուսուները հանդիպեցին միայն պահակա-
կետերին: Շողենավն ու բարժաները հասան միայն հունիսի
27-ի ցերեկը և նրանք արագացրին 8-րդ կորպուսի անցումը:
Մոտ 1 կմ. յերկարությամբ կամուրջ դրելու համար պահանջ-
վեց 4 ուր: Այդքան ժամանակամիջոցում թուրքերը կարող էյին
իրենց զորքերը մոտեցնել 100 կիլոմետրի վրայից, իսկ թուրքա-
կան զլխավոր ուժերը մոտավորապես հենց այդքան հեռավորու-
թյան վրա ել կանգնած էյին Ռադզրադի մոտ, իսկ Ռուչչուկ
ամրոցն իր ուժեղ կայազորով ընդամենը 60 կիլոմետրի վրա
յեր գտնվում: Թուրքերի հարձակումն 8-րդ կորպուսին կարող
էր շատ փտանգավոր դրության մեջ դնել: Բանակի գլխավորա-
կան ինժեներների այդպիսի անհաջող գործունեյությունը բա-
ցատրվում և նախ նրանով, վոր նրանք չգիտեյին իրադրությու-
նը, այնուհետև չէյին կարողանում կամրջային նյութեր մթե-
րելու համար ոգտադործել Գանուրի փայտանյութերի հարուստ
չուկաները, ինչպիսիք էյին Բրախլովն ու Գալսցը, և վերջապես,
կատարելապես անուշադիր էյին գեպի այն պատմական նյու-

թերը, վոր կային Դանուբի վրայով ռուսների բաղմաթիւ ան-
ցումների վերաբերյալ (1771 թվից սկսած մոտ 50 անգամ) :
Չինվորական արխիվներում ապանձնապես հարուստ նյութեր
կային այն անցումների մասին, վոր տեղի էյին ունեցել ընդա-
մենը 24 տարվա ընթացքում մինչև 1877 թիվը, — 1853—1856
թվերի Արևելյան սլաոերադմի ժամանակ :

ՌԱԶՄԱԿԱՆ ԳՈՐԾՈՂՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԶԱՐԳԱՑՈՒՄԸ

ԴԱՆՈՒԲԻ ԱՋ ԱՓԻՆ

(Սխեմա 1)

Դանուբն անցնելուց հետո շուտով յերևաց, վոր ռուսական
բանակի ուժերն անբավարար են, և փոխանակ Բալկաններից
այն կողմն արշավելու, ինչպես մտածում էր ռուսական հրա-
մանատարությունը, հարկ յեղավ, վոր բանակը նախ իր դրու-
թյունն ասլահովի Դանուբի այն կողմը : Այդ նպատակով վո-
րոշվեց գրավել Ռուշչուկ և Նիկուպոլ ամրոցները, 8-րդ բանա-
կային կորպուսն առաջ քաշել, վորպեսզի դեպի Կոստանդնու-
պոլիս տանող ամենակարճ ճանապարհի վրա լեռնանցքներ գրա-
վի Բալկաններում և այդպիսով ընդարձակել Դանուբի հարավա-
յին ափին գրաված շրջանը : Դրա հետ միաժամանակ դեպի հա-
րավ, Բալկաններից այն կողմն ուղարկվեց հեծելազորային մե-
ուժեղ ջոկատ, վորպեսզի նա Արևելյան Ռումելիայում բուլ-
ղարների մեջ ապստամբություն բարձրացնի :

Այս ոպերացիաները կատարելու համար ստեղծվել էյին՝
1) դեն. Գուրկոյի առաջավոր ջոկատը մինչև 12.000 մարդուց
բաղկացած ուժով, վորին խնդիր էր տրված չարժվել դեպի
Տրնով, ապա անցնել Բալկանների այն կողմը : Սրան սխիտի հե-
տևեր 8-րդ բանակային կորպուսը, 2) Ռուշչուկյան ջոկատը,
12-րդ և 13-րդ բանակային կորպուսները, Ալեքսանդր թագավո-
րի ավագ վորդու հրամանատարությամբ, վորի սկզբնական նը-
սպատուն էր գրավել Ռուշչուկ ամրոցը, ապա միայն թուրքերի
գլխավոր բանակի դեմ առաջակալ դառնալ արևելյան կողմից,
3) Արևմտյան ջոկատը, 9-րդ բանակային կորպուսը դեն. Կրի-
զենների հրամանատարությամբ, վորի խնդիրն էր տիրել Նիկո-
պոլ ամրոցին և գրավել Պլեմնան, նպատակ ունենալով ասլահո-

վել ուսանական բանակի աջ թևը, 4) Ստորին Դանուբի ջոկատը, զեն. Յիմմերմանի 14-րդ բանակային կորպուսը պետք է Դանուբի յերկարությամբ շարժվեր դեպի Չերնովոդի, Կյուստենջե դի-ծը, վորպեսզի պաշտպանի ուսանական բանակի հարաբերությու-նը Բեսարաբիայի ու յերկրի կենտրոնի հետ: Ռեզերվում մնում էին 11-րդ և Դանուբին մոտեցող 4-րդ բանակային կորպուս-ները:

Այն լուրը, թե ուսաները Դանուբն անցել են, թուրքական կառավարությանն ստիպեց շտապ կարգով պատերազմի գլխա-վոր ռազմաբեմն ուղարկել բոլոր զորքերը, վորոնք դեռ ցրված էին դանադան շրջաններում: Սուլեյման-իաչայի 33.000 մար-դուց բաղկացած բանակը, վոր գործում էր Չերնոգորիայի դեմ, Անտիվարիայից (Ադրիատիկ ծովի ափին) ծովով, Հունասա-նի շուրջը պատելով, փոխադրվեց Դեդե-Աղաչ (Եգեյան ծովի ափին) և Կոստանդնուպոլիս, ապա յերկաթուղիներով փոխա-դրվեց Ադրիանոպոլ, վորտեղից նա պետք է դուրս գար Բալ-կանները՝ հարավային Բուլղարիան պաշտպանելու համար: Զոր-քերի տեղափոխությունը շատ դանդաղ էր ընթանում և ավարտ-վեց միայն հուլիսի յերկրորդ կեսին: Ոսման-իաչան, վոր 30.000 մարդով կանգնած էր Վիդզինի մոտ, Սերբիայի դիմաց, հրաման ստացավ շտապ դուրս գալ դեպի Պլեվնա, վոր կարևոր հանգույց էր ինչպես Դանուբից դեպի Բալկանները, այնպես էլ դեպի արևելք—ուսանների թևը տանող հանապարհների վրա: Բացի այդ, ուրիշ շրջաններից էլ զորքեր ուղարկվեցին Բուլղա-րիա, ընդամենը մոտ 80.000 մարդ: Թուրքական նավատորմի ավրապետող դիրքը Սև ծովում թուրքերին հնարավորություն էր տալիս ոգտագործելու ծովային հարմար հանապարհը:

Առաջավոր ջոկատը (10 1/2 դումարտակ, 31 1/2 եսկադրոն և 32 հրանոթ) ուղղվեց դեպի Բալկանները: Արագ հարձակումով գրավվեց Տրնովոն՝ Բուլղարիայի հին մայրաքաղաքը, վորտեղ ջոկատը մնաց յերեք ուր՝ լեռների վրայով անցումը նախապատ-րաստելու համար. տեղեկություններ էին հավաքում լեռնանցք-ների ու թուրքերի դասավորության մասին, կազմակերպեցին բռնատար տրանսպորտ և հավաքեցին պարենի պաշար: Այդ ժամանակամիջոցում հեծելազորին հասավ 8-րդ բանակային կորպուսի ավանդարդը: Տեղական բնակիչներից իմացան, վոր թուրքերը թույլ ուժերով բռնել էին միայն Շիպկայի լեռ-նանցքը (1300 մ.), վորտեղով անցնում էր խճուղին:

Իրաւեանում Ռեուֆ-փաշան, վոր 20.000 մարդով 100 կիւ-
մետր տարածութեամբ պաշտպանում եր Բալիանների շրջանը,
որիւ եր իր ուժերը. Շիպկայում կար մօտ 7000 մարդ, մյուս
լեռնանոցքները պահպանւում էին մեկական-յերկուական դու-
մարտակներով, 10.000 մարդուց բաղկացած ռեզերվը կանդնած
եր Սլիվնոյում:

Գուրկոն վորոշեց լեռներն անցնել բնակիչների կողմից ա-
նուշադրութեան մատնւած Խաինկիոյի լեռնանոցքով (Շիպկայից
լեռներով 60 կմ. դեպի արեւելք) և Տունջա դետի հովտով դուրս
գալ Շիպկայի թիկունքը: Միաժամանակ հյուսիսից լեռնանոցքի
վրա սխալ գրոհեր ծրդ կորսուածի ավանդարդը: Միացյալ զը-
րոհը նշանակւած էր հուլիսի 17-ին:

Հեծյալ սաայորներին առաջ ուղարկելով՝ Գուրկոն հուլի-
սի 12-ին դուրս յեկավ Տրնովից, բեռնակիր անասունների վրա
բարձած ունենալով 5 որվա պաքսիմատ և 3 որվա անասնակեր:
60 կմ. տարածութեան ու լեռնանոցքն անցան 2 սրում: Հուլի-
սի 14-ին առաջավոր զորամասերը կիրճից դուրս յեկան և Քչե-
ցին թուրքական ջոկատը, վորն արագորեն նահանջեց դեպի հա-
րավ: Ամբողջ զորացունն առաջ քաշելով՝ Գուրկոն 16-ին մո-
տեցավ Շիպկային, սակայն թուրքերի հետ ունեցած ընդհա-
րումների հետեանքով ուշացավ և Բալիանների ստորոտին մո-
տեցավ միայն հուլիսի 17-ի յերեկոյան: Հյուսիսից յեկող ուս-
ական զորքերը լեռնանոցքի վրա գրոհեցին ցերեկով և հետ մըղ-
վեցին: Հուլիսի 18-ին Գուրկոն հետեանով լեռնանոցքի վրա գր-
ոհեց հարավից և նա ևս հաջողութեամբ շանեցավ: Թուրքերը
տեսնելով, վոր իրենք շրջապատւած են, հուլիսի 19-ին, հրե-
տանին ձգելով, լեռներով նահանջեցին դեպի արեւմուտք և հա-
ղիվ կենտրոնացան Ֆիլիպպոպոլի մոտ: Նույն օրը ուսաները
ծրդ բանակային կորսուածի բրիգադով դրավեցին լեռնանոցքը:

Ռուսուկյան ջոկատը ծախալվեց Յանտրա և Կարալում դե-
տերի միջև, իր վրա բեռնելով ուշադրութեամբ և կաշկանդե-
լով սակավ յեռանդուն Արդուլ-Քերիմի ուժերը:

Թուրքական հին ամրոց Նիկոպոլը, վորի դեմ ուղարկւած եր
պեն. Կրիզենների Արեւմտյան ջոկատը, այն ժամանակվա հասկա-
ցողութեամբ խիստ ամրացւած եր: Չնայած դրան, յեռանդուն
գրոհից հետո, հուլիսի 15-ին ուսաները դրավեցին առաջավոր
ամրութեամբները, իսկ հետեյալ օրը թուրքերը, թվով մոտ

7.000 մարդ 103 թնդանոթով ու 6 դրոշակով, անճաատուր յե-
դան: Գեն. Կրիզենները, վոր գրադված եր ամրոցն ու գրաված
հարուստ սրահարները կարդի բերելով, չեր շտապում Պլեմնան
դրավել, և միայն 2 սրից հետո, հուլիսի 18-ին, յերբ լուրեր
հասան, թե թուրքերը Վիդդինից առաջ են շարժվում, նա ու-
ղարկեց յերեք հետևակ դունդ՝ յերկու ջոկատներով: Սակայն
ռուսներն ուշացել էյին: Թուրքերին հաջողվեց հուլիսի 19-ին
Պլեմնան գրավել և նախապատրաստվել ռուսներին դիմադրելու:
Հուլիսի 20-ին ռուսներն անսպասելիորեն ընդհարվեցին Ռաման-
փաշայի զորքերի հետ (17.000 մարդ և 51 թնդանոթ) և չնա-
յած համառ դրոհներին, մեծ կորուստներով հետ մղվեցին և
մեկ չվերթաչափ քաշվեցին Պլեմնայից դեպի արևելք: Անհաջո-
ղության դիտավոր պատճառներն էյին՝ առանց հետախուզության
առաջ շարժվելը, ճակատ առ ճակատ թուրքական խրամատների
վրա դրոհելը և յերկու ջոկատների անջատ-անջատ դործողու-
թյունները:

Ռաման-փաշայի թուրքական զորքերի անակնկալ յերևան
դալը Պլեմնայում, վոր ընդամենը յերկու չվերթաչափ եր հե-
ռու Սխառովոյի ռուսական միակ անցից, խիստ անհանդստաց-
րեց ռուսական դիտավոր հրամանատարությանը: Բաշկանների
այն կողմն անցած զորքերի համար վտանդ եր առաջացել, ուս-
տի վորոշվեց Պլեմնան գրավել և ջախջախել այնտեղ նստած
Ռաման-փաշային, վորի ուժերը, ինչպես հաճախ անհաջողու-
թյան դեպքում լինում ե, խիստ չափազանցված եր պատկերաց-
վում:

Ծրդ բանակային կորպուսն ուժեղացնելու համար ուղարկ-
վեցին 4-րդ և 11-րդ բանակային կորպուսների հենց նոր Դա-
նուբն անցած մեկ ու կես դիվիզիաները: Վորոշված եր մոտ
20.000 մարդուց բաղկացած այդ ուժերով հուլիսի 30-ին յերկ-
րորդ անգամ դրոհել Պլեմնայի վրա և գրավել այն: Չնայած
մի շարք տակտիկական հաջողություններին, վորոնց ժամանակ
ռուսական զորքերը բուռն դրոհով հասան քաղաքի արվարձան-
ներին, թուրքական ամրությունների վրա կատարած դրոհը
նորից հաջողության չհասցրեց, վորովհետև դրոհը տեղի յեր
ուներնում անջատ-անջատ տվելի քան 10 կմ. ճակատով, առանց
փոխադարձ ողնության և հրաձգությամբ նախապատրաստելու,
և ռուսներն ստիպված յեղան անկարգ կերպով յետ քաշվել դե-

պի իրենց նախկին դիրքը: Ջոկատի թիկունքում խուճապ տա-
րածվեց, վոր հասավ մինչև Սիստովո, վորտեղ հարկ յեղավ
կամուրջը պահպանել դինված ուժով: Ռուսների կորուստը հա-
սավ 7000 մարդու, իսկ թուրքերը կորցրին 3.800 մարդ:

Ոսման-փաշան, չլմանալով Պլեյնայի մոտ ուսական զոր-
քերի քայքայման աստիճանը և յերկյուղ կրելով կրկնակի դը-
քոհներից, չմտածեց իր հաջողություններն ոգտադործելու մա-
սին, այլ սկսեց դրադիւն հյուսիսից ու արեւելքից Պլեյնան շրջ-
ջառատող բարձրություններն ամրացնելով ու ընդարձակելով,
և գրավեց միայն Լովչան, վոր Պլեյնայից 20 կիլոմետր դեպի
հարավ և գտնվում, վորպեսզի ապահովի իր հաղորդակցությու-
նը Սոֆիայի հետ:

Ռուսների գծվարին դրությունն եւլ ավելի բարդացավ նը-
րանով, վոր Գուրկոյի ջոկատի դեմ, վորը հուլիսի վերջին
փոքր Բալկանների այն կողմում մոտեցել եր Եսկի Չադրային,
կենտրոնացավ Սուլեյման-փաշայի բանակը, վորի գլխավոր ու-
ժերը գտնվում էին Կարա-բունարի մոտ: Բալկանյան գլխավոր
լեռնաշղթայից նահանջած զորքերի հետ միասին նրա մոտ հա-
վաքվեց մինչև 45.000 մարդ: Յերկու կողմերն իրարից $11\frac{1}{2}$ —2
որվա ճանապարհի վրա էին գտնվում, սակայն իրենք ել այդ
չգիտեին, վորովհետև հետախուզությունը վատ եր կադմա-
կերպված:

Պլեյնայի յերկրորդ դրոհի նախորդակին, հուլիսի 29-ին,
Գուրկոն ջախջախեց Սուլեյմանի բանակի աջ թևը Յենի Չադ-
րայի մոտ, բայց հուլիսի 30-ին ուսական աջ թևը, վոր բադ-
կացած եր բուլղարական աշխարհազորի յերիտասարդ դրուժի-
նաներից, Եսկի Չադրայի մոտ դրոհի յենթարկվեց Սուլեյմանի
գլխավոր ուժերի կողմից, անհաջողություն կրեց և քաշվեց դե-
պի Կադանլի: Համոզվելով, վոր թուրքերի ուժերը դերադան-
ցում են, Գուրկոն Խայնկիոյի լեռնանցքով յետ քաշվեց Բալ-
կանների մյուս կողմը, հետևակով պահպանելով Շիպկայի լեռ-
նանցքը: Սուլեյմանը, ուսանելին շատ ուժեղ համարելով, չհե-
տապնդեց նրանց: Այդպիսով, թեպետ և Գուրկոյի արագ ան-
ցումը Բալկաններով Ադրիանոպոլի դրաման չհասցրեց, այն
յեւակետ դարձնելու համար դեպի Կոստանդնուպոլիս կատարե-
լիք հետագա հարձակման համար, բայց և այնպես Բալկանների
ամենահարմար Շիպկայի լեռնանցքը մնաց ուսանելի ձեռքում:

ՌՈՒՍՆԵՐՆ ԱՆՏՆՈՒՄ ԵՆ ՊԱՇՏՊԱՆՈՒԹՅԱՆ

ՅԵՎ ԹՈՒՐԳԵՐԸ ՓՈՐՁՈՒՄ ԵՆ ՀԱՐՁԱԿՄԱՆ ԱՆՏՆԵԼ

(Սխեմա 1)

Պլեմնայի անհաջողութիւնները հիասթափեցրին ռուսական հրամանատարութեանը, վորը հույս ունէր դյուրին հաղթանակի հասնել թուրքերի նկատմամբ: 145.000 ռուսական զորքերը հիասդեղնածե ցրված էյին 330 կիլոմետրի վրա: Բոլոր ուժերը տեղափոխված էյին վորպես առաջակալներ և թուրքերին դիմադրում էյին արեւմուտքից, հարավից ու արեւելքից, իսկ հարձակման համար գլխավոր ուժեր, կամ ակտիվ պաշտպանութեան համար ռեզերվ չէր մնացել: Թուրքական ուժերը խիստ չափազանցվում էյին: Ըստ ռուսների ստացած տեղեկութիւնների՝ արեւմուտքում Ոսման-իւսչան ունէր մոտ 80.000 մարդ (իրականում 25.000 մարդ) ընդդէմ 35.000 մարդուց բաղկացած Արեւմտյան ջոկատի: Հարավում Սուլէյման-իւսչան վորպես թե ունէր 50.000 մարդ (իրականում 35.000 մարդ) ընդդէմ 150 կիլոմետրի վրա ձգված դէն. Ռադեցկու զորքերի, վոր Բալկանները գրավել էր 45.000 մարդուց բաղկացած ուժերով (Գուբկոյի ջոկատը լուծված էր): Վերջապես Արդուլ-Քերիմի դէմ, վորն ըստ տեղեկութիւնների մինչև 85.000 մարդ ունէր (այդ մոտ էր իրականութեանը), գտնվում էր 45.000 մարդուց բաղկացած Ռուչչուկյան ջոկատը, վոր դառաւփոխված էր 60 կմ. յերկարութեամբ ճակատով: Դեպի Դանուբ շարժվում էր մոտ 20.000 մարդ: Ռուսական հրամանատարութեան կարծիքով վտանդ էր սպառնում բոլոր կողմերից և մանավանդ Ոսման-իւսչայի կողմից, վորը Պլեմնայի մոտ արդէն յերկու անգամ հաջողութիւն էր ունեցել:

Նկատի առնելով այս դրութիւնը՝ վորոշվեց հարձակումից հրաժարվել և անցնել պաշտպանութեան, մինչև վոր նոր ուժեր կդան, առաջին հերթին ներգրավել ռումիներին, վորոնք կարող էյին Դանուբն անցկացնել յերեք դիվիզիա, ապա զորահաւաք կատարել Ռուսաստանում և Դանուբի այն կողմն ուղարկել ելի յոթ դիվիզիա, այդ թվում գվարդիա ու գրենադերներ, վոր ռուսական զորքերը կուժեղացնէր 110.000 մարդով: Թինչև այդ ոժանդակ ուժերի հասնելը, դէն. Ռադեցկուն հրա-

մայիսի 1-ին և 2-ին պահանջները Սիւլի, Շիպկա, Յէլենա գիծը, Ռուչ-
չուկյան ջոկատը պետք է պաշտպանվիր Լոմ դետի ամեն, Ա-
րևմտյան ջոկատը պետք է ամրանար Պլեկնայից 20 կմ. դեպի
արևելք Պելիշատի մոտի գիրքերում:

Ողոստոսի սկզբին թուրքերի դրությունը նպաստաւոր էր:
Հակառակորդի նկատմամբ տիրապետող դիրք դրավելով թուր-
քերը կարող էին ցանկացած տեղը դերպանց ուժեր կենտրո-
նացնել և ուստիան ուղղամահակաւ ճեղքել: Թուրքական կա-
ռավարությունը նոր դիտաւոր հրամանատար նշանակեց Մեհ-
մեդ-Ալին (մահմեդականություն ընդունած, դերմանացի) և
պահանջեց, վոր նա հարձակման անցնի: Սակայն այդ թուրքե-
րին չհաջողվեց, վորովհետև Սուլեյմանի և Մեհմեդ-Ալիի միջև
թշնամական հարաբերություն դոյություն ունեւ և ուսաների
ուժերը չափազանցրած էին պատկերացում: Թուրքական փա-
շաներն ոժանդակ ուժեր էին պահանջում և համաձայնում է-
ին հարձակման անցնել միայն այն ժամանակ, յերբ հարեանն
առաջ կշարժվի: Վերջապես, Սուլեյմանը հրաման ստացավ—
ուղղակի սուլթանից— ուսաների ճանապարհը դեպի Կոստանդ-
նուպոլիս ամուր փակելու համար դրավել Շիպկայի լեռնանցքը:
Ողոստոսի 21—22-ին թուրքերը հակառ առ հակառ դրոհեցին
« Նիկոլայի լեռան վրա, վոր Շիպկայի լեռնանցքի դիտաւոր
կետն էր և պաշտպանվում էր ուստիան ինն դումարտակների
կողմից, վորոնք ունեյին 20 թնդանոթ: Վրա հասավ դեն. Ռա-
դեցկու 7 դումարտակից բաղկացած ուղերվը, վորի ողնու-
թյամբ ուսաները հետ մղեցին բոլոր դրոհները: Թուրքերը հար-
ձակումից հրաժարվեցին և տեղավարվեցին լեռնանցքը չըջապա-
տող բարձունքներում: Այդ դրությամբ էլ յերկու կողմերը մը-
նացին մինչև 1878 թվի սկիզբը:

Մեհմեդ-Ալին սպասում էր վոր Սուլեյմանը, Շիպկան դը-
րավելով, միանա իրեն, և նրա դրոհների անհաջողություններից
հետո միայն, ողոստոսի վերջին, անվճռական հարձակում սկը-
սեց Ռուչչուկյան ջոկատի դեմ, իր առաջ դնելով օահմանափակ
մի խնդիր— ուսաներին հետ մղել Կարա-Լոմ դետից:

Ռուչչուկյան ջոկատը, վորի քանակն ավելացված էր մինչև
60.000 մարդ, տեղավորված էր այդ ժամանակ Դանուբից մին-
չև Բալկանների ստորոտները, քողարկելով դեպի Սիստովա և
դեպի Տրնով Շիպկայի թիկունքը տանող ուղղությունները,

Կարա-Լոմ գետի գծի վրայի առաջավոր գործառնություն: Ողոս-
առսի 30-ին թուրքերը կարողացան փոքր ինչ նեղել ուսական
առաջավոր ջոկատներին, սակայն յեռանդուն հարձակման փա-
խարեն Մեհմեդ-Ալին մի քանի որից հետո միայն շարժվեց Բե-
լա քաղաքի վրա: Մինչ այդ Ռուչչուկյան ջոկատի մեծ մասը
կենտրոնացավ այդ քաղաքից արևելք՝ դանիոյ ամրացված դիր-
քերում: Սխառ մեծացնելով ուսների ուժերը, Մեհմեդ-Ալին
վճռականություն չունեցավ հարձակվելու ուսների վրա և վե-
րադարձավ ամրոցների հետևի գիծը, փորտեղ Ռադդրադի մոտ
նա ստեղծել էր ուժեղ ամրացված ճամբար: Ռուսները նորից
առաջ յեկան գետի Կարա-Լոմ գետը:

Թուրքական բանակների հրամանատարների անդործունե-
յությունը վերջ ի վերջո թուրքական կառավարությանն ստի-
պեց յուրաքանչյուր բանակին առանձին ցուցումներ տալ, ըստ
վարում, գիւղավորական միջոցները, առանց պատասխանաւորու-
թյունն իր վրա վերցնելու, իր խիղճը հանդատացնելու համար,
Ռսմանին և Մեհմեդին հեռադիր տվեց, վոր նրանք համաձայ-
նության դան Սուլեյմանի հետ:

Այդ ցուցումների հետևանքով Ռսման-փաշան ողոսառսի
31-ին փորձ արեց դուրս գալ Պլեվնայից, հրեամանային հրա-
ձգություն ունեցավ ուսական Արեմաշյան ջոկատի հետ, վոր
գրավել էր Պելիշաաի մոտի ամրացված դիրքերը, ապա նրան
վերադարձավ իր ամրությունները: Ռուսների դեմ առանձին
դործողություններ վարելու համար իրեն թույլ համարելով՝
Ռսման-փաշան հետադաշում հրաժարվեց հարձակման վորեն
փորձից: Ռուսներն էլ, պատիվ մնալով իրենց դիրքում, փախ-
ցրին բաց դաշտում, թուրքերի վրա հարձակվելու աւիթը, չոյ-
տադործեցին իրենց ուժերի դերադանցությունն ու մարտական
լավագույն պատրաստությունը, վորոնք կատահալեցին նրանց
հաջողությունը թուրքերի դեմ:

ՊԼԵՎՆԱՅԻ ՅԵՐՐՈՐԴ ԳՐԱԶԸ

(Սխեմա 2)

Հարձակման անցնելու թուրքական բոլոր փորձերը հաջո-
ղությամբ ջախջախելու և առաջին ոժանդակ ուժերի, այդ թը-
վում նաև ուսմինական յերեք դիվիզիաների ժամանման տալա-

վորության տակ ուսական հրամանատարությունը վորոշեց հարձակման անցնել, առանց սպասելու դվարդիայի և գրենագրների ժամանմանը: Թուրքերի անգործունեությունը նպաստեց այդ մտադրության իրականացմանը:

Նախ և առաջ ուսական հրամանատարությունը վորոշեց բոլոր հնարավոր ուժերը շարժել դեպի Պլեվնա և հնարավորին չափ շուտ գրավել այն: Վորոշված էր նախ գրավել Լովչան, վորպեսզի ապահովվի Պլեվնայի վրա գրոհելը հարավից: Սեպտեմբերի 3-ին 22.000 մարդուց և 98 թնդանոթից բաղկացած ուսական մի ջոկատ, վորին փաստորեն ղեկավարում էր գեներալ Սկորեկը, մանրադնին հետախուզությունից ու հրետանային նախապատրաստությունից հետո, գրավեց Լովչան, վորը պաշտպանում էին 6000 թուրքեր, և 2 ուրից հետո մտնեցավ Պլեվնային:

Ոսման-փաշայի դեմ, վորն այդ ժամանակ Պլեվնայում ուներ մինչև 36.000 մարդ՝ 70 թնդանոթով և ամրացված ճամբար էր ստեղծել՝ ճակատ կազմելով դեպի հարավ, արևելք ու հյուսիս, ուսական հրամանատարությունը կենտրոնացրեց 96.000 մարդ՝ 440 թնդանոթով, վորոնցից 20-ը՝ պաշարողական:

Թուրքական ամրությունների դվսավոր ուժը խրամատների ցանցն էր՝ ուժեղ ուղղությունների նման հենակետերով և առջևում ընկած վայրի խաչածե պաշտպանությունը, շնորհիվ տեղանքին հաջողությամբ հարմարվելուն: Ռուս հրամանատարները Պլեվնան համարում էին յուրահատուկ մի ամրոց և կազմել էին գործողությունների հետևյալ պլանը. ղիշերը յերեք կողմերից մոտենալ թուրքական ամրություններին, հրապարակ հանել ամբողջ հրետանին, ուժակոծությամբ մի քանի ուրվա ընթացքում ավերել այդ ամրությունները և ապա գրոհել նրանց վրա:

Սեպտեմբերի 8-ին Պլեվնայի մոտ սկսվեց գրոհի հրետանային նախապատրաստությունը: Գրոհի պլանը մշակվում էր ուժակոծության ժամանակ: Դրա հետևանքով հրետանին ավելի շատ կրակում էր այն ուղղությունների վրա, վորոնք հարձակման ժամանակ գրոհի չենթարկվեցին:

Գործողությունների սկզբում Պլեվնայի մոտ ժամանեցին թաղավորը և դվսավոր հրամանատարը՝ իրենց շտաբներով: Սեպտեմբերի 9-ին ջոկատի հրամանատարն անվանապես ուժեղացրեց իշ-

խան Կարլոսն եր, բայց իրաւականում նա ունեւորեալ զորքերի
հրամանատարն եր, իսկ ռուսական զորքերինը դէն. Զոտովն
եր: Սակայն բոլոր զորքերին խառնվում և զլխավոր հարցերը
վճռում եր զլխավոր հրամանատարի շտաբը, ըստ վորում հա-
տուկ յեռանդ եր ցուցաբերում շտաբի պետի ողնական դէն.
Լեւիցկին:

Գէն. Զոտովը յենթադրում եր զլխավոր հարվածն ուղղել
Տուչենիցա գետակից գետի արևմուտք և ոմբակոծության ժա-
մանակ այդ ուղղությամբ զորքերն ուժեղացրեց հետևակ բրի-
գադայով, ինչպէս և Տուչենիցա գետակին մօտեցրեց սլաշարո-
ղական թնդանոթների մարտկոցները և իր ռեզերվը: Բայց այո-
տեղ միջամտեց դէն. Լեւիցկին: Սեպտեմբերի 10-ին նա թու-
ցիկ կերպով յեղավ Լովչինյան խճուղու վրա և յեկավ այն յեղ-
րակացության, վոր այդ խճուղու յերկարությամբ գրոհը թուր-
քերի համար շատ վտանգավոր կլինի և նրանք այդ խճուղին
համառորեն կսլաշտպանեն, ուստի զլխավոր գրոհը պետք և մը-
ղել թուրքերի ճակատում, Ոմար-բեյ-տարիի ռեզուտի վրա:
Չնայած դէն. Զոտովի բողոքներին՝ հենց այս միտքն էլ գրոհի
պլանի հիմքը կազմեց:

Պլան եր կազմված Պլեվնայի վրա գրոհել յերեք ուղղու-
թյուններով, թուրքական ամրությունների ամենաուժեղ մասե-
րի վրա, այն է՝ ամրացված ճամբարի արևելյան ու հարավա-
յին ճակատների վրա: Աջ թևում, Գրիվիցա գետակից գետի
հյուսիս, Գրիվիցյան ռեզուտի վրա հարձակվելու ուղարկվեց
48 գումարտակ (42 ռումինական և 6 ռուսական), կենտրոնում,
Գրիվիցա և Տուչենիցա գետերի միջև, Ոմար-բեյ-տարիի ռեզու-
տի վրա հարձակվելու ուղարկվեց 12 գումարտակ, նրա յետևը
կանգնած էյին 9 գումարտակ վորպէս ռեզերվ, վոր գրոհի
սկզբին ուժեղացվեց էլի 3 գումարտակով: Չախ թևում Տուչե-
նիցա գետակից գետի արևմուտք յեղած ռեզուտի վրա հար-
ձակվելու նշանակվեց 22 գումարտակ: Բացի այդ, 12 գումար-
տակ կենտրոնում, քողարկում էյին հրետանին, և 60 եսկադրոն
հեծելազոր ուղարկվեց Պլեվնայից գետի արևմուտք ու հարավ-
արևմուտք, վորպէսզի հարձակվեն թուրքերի թիկունքների վը-
րա, Պլեվնայից գետի Սոֆիա տանող մատակարարման սղինե-
րի վրա:

Թուրքերի համար գրոհի ամենավտանգավոր ուղղությունը

Տուչենիցա գետակից դեպի արևմուտք ընկած ուղղությունն
եր, Լովչայից անցնող խճուղու ուղղությամբ, փորովհետև այդ
ուղին տանում էր դեպի Պլեվնա քաղաքը, փորակող գտնվում
էին կառավարման կենտրոնն ու թուրքերի սահակատները և դը-
րա մոտովն էր անցնում դեպի Սոֆիա նահանջելու ճանապարհ-
հը: Այն ինչ այդ ուղղությամբ դրոհելու համար նշանակվել
էր ամբողջ ջոկատի ուժերի միայն մոտ $1/3$ մասը:

Պլեվնայի ամրություններում թուրքական ուժերն սկզբում
դասավորված էին այսպես. Գրիվիցա գետակից դեպի հյուսիս
10 դումարտակ՝ 15 թնդանոթով, Գրիվիցա և Տուչենիցա գե-
տակների միջև դործում էին՝ 21 դումարտակ՝ 36 թնդանո-
թով և Տուչենիցայից դեպի արևմուտք՝ 8 դումարտակ՝ 9
թնդանոթով, 6 դումարտակ՝ հեծելազորով և 12 թնդանոթով,
փորպես ընդհանուր ուժերով կանգնած էին Պլեվնա քաղաքի
մոտ:

Հրետանային նախապատրաստության ժամանակ գեն. Սկո-
րելևը, փոր Տուչենիցա գետակից դեպի արևմուտք դործող ջո-
կատի առաջավոր մասերի հրամանատարն էր, կռիվներով առաջ
շարժվեց, փորպեսզի դրոհի համար յեղման դիրք գրավի, սա-
կայն մյուս ճակատամասերում ուսաների անդործունեյության
սլատճառով թուրքերի նշադրությունն այս կողմը կենտրոնա-
ցավ, նրանք այստեղ իրենց ուժերն ավելացրին՝ հասցնելով
մինչև 19 դումարտակի և այդպիսով պաշտպանվողների ուժերը
հավասարեցրին հարձակվողներին: Ռուսական հեծելազորի գոր-
ծունեյությունն էլ արտահայտվեց նրանով, փոր հեծելազորն
իր հետախույզներով միայն զիտողության տակ էր առել Պլեվ-
նայից դեպի Սոֆիա տանող ճանապարհը և փոչ մի աղղեցու-
թյուն չեր ունենում թուրքերի հաղորդակցության վրա, փո-
րոնք նույնիսկ հրետանային ուժակոծության ժամանակ շարու-
նակում էին համալրում և պաշարել են ստանալ Սոֆիայից:

Հրետանային նախապատրաստությունը շարդարացրեց իր
վրա դրված հույսը: Ռուսական հրետանին ֆուդասային ուժ-
րեր չունեն, ուստի նրա ներդործությունը հողաչեն ամրու-
թյունների վրա շատ աննշան էր, բացի այդ, այն տարածու-
թյունը, փորից կրակում էին, շատ թնդանոթների համար
խիստ մեծ էր: Գործելով անշատ, առանց հետևակի հետ կապ
ունենալու և առանց վորեն պլանի՝ ռուսական հրետանին միայն

անողուտ ուսմբեր եր ծախսում: Հրեաանային կրակի ժամանակ
թուրքերն իրենց զորքերը դուրս եյին բերում ամբություններից
կամ թե նստած եյին մնում բլինդաթներում, իսկ ուսական
հրեաանին այնքան թույլ եր, վոր չեր կարող ավերել նրանց
շիրքերը: Ռուսական հրեաանու անդորությունը բարձրացրեց
թուրքերի մարտական տրամադրությունը և հալածան իրենց ու-
ժերի նկատմամբ: Դիրքերում ու բլինդաթներում առաջացած
աննշան վնասվածքները դիչերվա ընթացքում թուրքերը հեշ-
տությամբ ուղղում եյին:

Մոտակա զրոհին սպասելով՝ թուրքերն զդալիսրեն ուժե-
ղացրին իրենց ամբությունները, բաղմաթիվ նոր խրամատներ
փորեցին և սեպտեմբերի 11-ին թուրքերի ամբացված ճամբա-
րի արևելյան ճակատն արդեն ավելի ուժեղ եր, քան ոճրակո-
ծությունից առաջ եր: Պաշարողական հրեաանու պետը ոճրա-
կոծման առաջին որվա յերեկոյան առաջարկում եր զրոհել
թուրքերի վրա, պնդելով, թե հրեաանին ավելի քան անել չի
կարող, քան արել և առաջին որը, սակայն նրա առաջարկու-
թյունը չընդունվեց:

Չորս որվա ոճրակոծությունից հետո պարզվեց, վոր ուժ-
բերը պակասում են և շատ թնդանոթներ անպետքացել են,
ուստի ուսական հրամանատարությամբ սեպտեմբերի 11-ին
ընդհանուր հարձակում նշանակեց: Նախորդ որն սկսված անձ-
րեն ու մառախուղը շարունակվեց հարձակման ամբողջ որվա
ընթացքում՝ արդելելով հետևել կրակին ու հարձակման բն-
թացքին: Լուսարացից սկսած կրակի բաց աջելով՝ հրեաանին
պետք և կրակ տեղար յերկու ընդմիջումով, վորից հետո ժամը
15-ին պետք և սկսվեք ընդհանուր հարձակումը:

Այլ թևում, ուժանները ուսաների ոգնությամբ գրավեցին
Գրիվիցայի ռեզուտը և միայն այդ ժամանակ պարզվեց, վոր
նրա կողքին մի ուրիշ ռեզուտ ել կա, վորը գրավել չհաջողվեց:

Կենտրոնում յերկու գունդ թյուրիմացությամբ նշան: կ-
ված ժամկետից շուտ զրոհեցին Ոմար-բեյ-տարի ռեզուտի
վրա և հետ մղվեցին մեծ կորուստներով: Նրանցից հետո յերեք
հերթով զրոհեցին ելի չորս գունդ: Բայց նրանք բոլորն ել հետ
մղվեցին թուրքերի հրացանային ուժեղ կրակով, վոր տեղում
եյին ճակատից ու թևերից, հարեան խրամատներից ու ռեզուտ-
ներից: Կենտրոնում ուսաների ընդհանուր կորուստը հասնում
եր 4.300 մարդու:

Գրոհը լիովին հաջող ծավալվեց Տուհենիցայի արևմտյան
ափին, վորտեղ ղեկավարում էր գեներալ Սկորելևը։ Իր ջոկատը
դատավորելով մի քանի ելեւոններով և հրետանին հաջող տեղա-
դրելով՝ գեներալ Սկորելևը, վոր կովի ընթացքը դիտում էր կա-
նաչ լեռների յերրորդ դադաթից, ժամանակին իր ռեզերվով ո-
ժանդակեց հարձակվող զորամասերին և, ի վերջո, անձամբ ձե-
հեծած յերևաչով առաջավոր գծում՝ զորքերը գրոհի տարավ
նշված ռեզուտներից մեկի վրա, վորից հետո գրավվեց նաև
մյուս ռեզուտը։ Ռուսական զորքերն արդեն բուն Պլեմնայից
300—400 մ. հեռավորության վրա էյին։

Այսպիսով թուրքերի համար ամենավտանգավոր ուղղու-
թյամբ ռուսները խոշոր հաջողություն ունեցան։ Մնում էր մի-
այն այդ հաջողությունը ծավալել։ Ռուսական հրամանատարու-
թյան տրամադրության տակ կար 30 դումարտակ, վորոնք գեո-
կոխներում չէյին յեղել, չհաշված ռումինական 28 դումար-
տակները։

Յեթե գրոհի սլանը կազմելիս լեկիցկու նկատառումները—
գլխավոր հարձակումն ուղղել կենտրոնի վրա— վորոշ չափով
համոզիչ էյին, ապա սեպտեմբերի 11-ի յերեկոյան, յերբ Սկո-
րելևը ձախ թևում ճեղքեց թուրքերի սլաշտպանության դիժը
նրանց համար ամենավտանգավոր ուղղությամբ, դրանով իսկ
այդ ուղղությունը գլխավորը դարձավ ամբողջ Արևմտյան ջո-
կատի համար և հաջողությունը դարդացնելու համար հարկա-
վոր էր այդ կողմը խոխադրել յեղած բոլոր ռեզերվները։

Սակայն բազմազուլիս հրամանատարությունը, վոր իր շտա-
բով տեղավորված էր կենտրոնից գեներալ, այդ ճակատամասում
միայն անհաջող հարձակումներն էր տեսնում և չկարողացավ
ավելի լայն տեսակետ կազմել, դնահատել իրերի դրությունը
հարձակման ամբողջ ճակատում։ Գլխավոր հրամանատարու-
թյան ընդհանուր յեղրակացությունն այն էր, թե Պլեմնայի դժ-
բոհն անհաջող անցավ, կարելի չէ յերկյուղ կրել, վոր թուր-
քերը հարձակման կանցնեն, ուստի դրա համար պետք է ռե-
զերվները կենտրոնի հետևը սլահել։ Այդ յերկյուղը միշտ կար
գլխավոր հրամանատարի շտաբում և առանձնապես ուժեղացավ
ոգոստոսի 31-ից հետո, յերբ Ռաման-փաշան հարձակվեց Պելի-
շատի վրա։

Հետևյալ օրը մարտական գործողությունները շարունակ-

մում էյին միայն Տուչենիցա գետակից դեպի արևմուտք ընկած
 ճակատամասում : Ոսման-փաշան, լիովին հասկանալով, թե
 ինչպիսի վտանգ և հանդիսանում ուղուսների առումն Սկոբե-
 լևի կողմից, գերազանց ուժեր հավաքեց նրա դեմ և սեպտեմ-
 բերի 12-ի առավոտվանից սկսվեց թուրքերի հակահարձակումն
 ավելի ու ավելի մեծ ուժերով : Յերեկոյան դեմ Ոսման-փաշան
 իր 49 դումարտակներից հյուսիսային ու արևելյան ճակատնե-
 րում թողեց ընդամենը 12 դումարտակ և դեպի Պլեմնա շար-
 ժեց 37 դումարտակ : դրանցից մոտ 25 դումարտակ ժամը 17-ին
 հինգերորդ հարձակման ուղարկեց, պատրաստվելով անհաջողու-
 թյան դեպքում Պլեմնան թողնել և հետ քաշվել դեպի Սոֆիա
 տանող խճուղով : Սկոբելևի բռն խնդրանքները՝ ողնություն
 ուղարկելու մասին, անպատասխան մնացին և ժամը 18-ին Սկո-
 բելևն ստիպված յեղավ թողնել ուղուսները, վորոնց մեջ ընդա-
 մենը մոտ 1000 մարդ էր մնացել : Ռեզուսներից մեկի պարետը,
 մայոր Գորտալովը, չհեռացավ ուղուսից և թուրքերը նրան
 ուղինահար արին :

Քննելով Պլեմնայի դրոհի պլանը՝ չի կարելի չդալ այն
 յեղրակացության, վոր ուսսական գլխավոր հրամանատարու-
 թյունը ղեկավարվում էր վոչ թե այն տակտիկայով, վոր ըս-
 տեղծվել էր 1870—1871 թվերի Ֆրանս-պրուսական պատերազ-
 մից հետո, այլ այն հիշողություններով, վոր նա ուներ 1856
 թ. Սևաստոպոլի դեմ դաշնակիցների կառարած դործողու-
 թյունների մասին (բաղմորյա ոմբակոծություն՝ կրակի ընդ-
 միջումներով) : 1877 թ. իրադրությունն այլ էր : Պաշարողա-
 կան հրետանու փոխարեն, վորը Սևաստոպոլի մոտ ավերեց
 ուսսական հողապատնեշները, Պլեմնայի մոտ ուսսներն ունեյին
 միայն դաշտային թույլ հրետանի, վորը համարյա անդոր էր
 թուրքերի խրամատների դեմ : Պլեմնայի մոտ ուսսական հետե-
 վակը ոմբակոծության ժամանակ 1—2 կիլոմետր հեռու յեր-
 մում թուրքական ամրություններից, իսկ Սևաստոպոլի մոտ
 Ֆրանսիացիները Մալախովյան կուրգանում ընդամենը 40 քայլ
 էյին հեռու ուսսներից : Սևաստոպոլի դաշտպաններն ամեն բո-
 պե դրոհի էյին սպասում, իսկ թուրքերը Պլեմնայի մոտ ում-
 բակոծության ժամանակ մարդկանց փոխադրում էյին ուղուս-
 ներից դեպի ամրությունները : Սևաստոպոլում դաշնակիցներն
 ավերում էյին ուսսական պատնեշները և կայադորին հսկայա-

կան կորուստներ եյին պատճառով, իսկ Պլեմնայի մոտ չորս
քովա բմբակոծութիւնը լիակատար անհաջողութիւնն ունե-
ցաւ: Վերջապէս Պլեմնայի մոտ ուռնները գործ ունեյին խիստ
ուժեղացրած դաշտային դիրքերի հետ, և ճակատի գրոհին կա-
րելի չէր միացնել Ռաման-փաշայի թեւերի և նույնիսկ թիկուն-
քի շուրջանցը:

Կենտրոնի գործերի գործողութիւններն ժամանակ դրսևոր-
վեց ուռն հրամանատարների ու գործերի տակտիկական թույլ
դատրաստութիւնը—հետևակի և հրետանու գործողութիւնների
միջև կապի բացակայութիւնը, թուրքերի կրակի տակ խիստ
չարքերով արագորեն կարգը կորցնելը, մոտ 1 կիլոմետր հեռա-
վորութիւնից առանց կանգ առնելու գրոհի գնալը, ըստ վո-
րում բոլոր ռեզերվները միաձուլվում եյին շղթայի մեջ և ըս-
տացվում եր բաժական խիստ ու անկարգ դիւ, և, վերջապէս,
հարձակման հրացանային պաշտպանութեան և գրոհի նախա-
պատրաստութեան լիակատար բացակայութիւնը: Այս բոլոր
բացասական յերևույթները պատճառ յեղան, վոր գործերի ան-
ոահման քաջագործութիւնները միայն մեծ և անտեղի կորուստ-
ների հասցրին:

Միայն դէն. Սկորելեի զորայւոնի գործողութիւններում
և, վոր մենք տեսնում ենք գրոհի համար աստիճանական մոտե-
ցում յեկակետային դիրքին, հարձակման նախապատրաստու-
թիւն հրետանու կրակով, գրոհողներին անընդհատ անհաջող-
ութիւն եղելոնացրած ռեզերվներով և, վերջապէս, պետի անճա-
կան որինակ, վորը կանգ առնողներին քաշում եր դեպի գրոհ:
Ինչպէս հայտնի չե, գործերի եղելոնացումը հարվածային խմբ-
երի մեջ, վոր կիրառում եր դէն. Սկորելեը, իր լիակատար
դարգացումն ստացաւ 1914—1918 թ. թ. համաշխարհային պա-
տերազմի ժամանակ և հանդիսանում ե ժամանակակից տակտի-
կայի հիմնական դրույթներից մեկը:

Սեպտեմբերի 11-ի գրոհի անհաջող յելքը ճնշող տպավորու-
թիւն գործեց վոչ միայն բանակի զորամասերում, այլև ցա-
րական Ռուսաստանի ներսում, վորտեղ պատերազմի հաջողու-
թեան նկատմամբ թերահավատ վերաբերմունք առաջացաւ:
Յերկու որից հետո թաղավորի նախադահութեամբ տեղի ունե-
ցած ռազմական խորհրդում տիրում եր հիստթափութիւն և
թերահավատութիւն, թե այդ տարի կարելի չե պատերազմը

չարունակել: Վոմանք նույնիսկ խորհուրդ էյին տալիս հետ
քաշվել Դանուբի այս կողմը, վորպեսզի հաջորդ տարվա գար-
նանը գործողությունները նորից սկսվեն: Վերջապես ընդունվեց
զինվորական մինիստր Միլյուտինի կարծիքը՝ գրոհներից հրա-
ժարվելով՝ պաշարել Պլեվնան, կտրել Ռուման-փաշայի հաղոր-
դակցությունը Սոֆիայի հետ, վորտեղից նա համալրում ու
պաշարներ եր ստանում և մինչև քաղաքը հանձնելը սահմանա-
փակվել ընդհանուր պաշտպանությամբ: Պլեվնան շրջափակելու
գործողությունները ղեկավարելու համար Պետերբուրգից կանչ-
վեց Սևաստոպոլի պաշտպանության հերոս զինվորական ինժե-
ներ գեն. Տոտլերենը:

Ռուման-փաշան հասկանում եր իր վտանգավոր դրությունը
Պլեվնայում, վոր կարող եր նրան պաշարման հասցնել, ուստի
նա թույլտվություն եր խնդրում հետ քաշվելու դեպի Բալկան-
ները: Թուրքական կառավարությունը մերժեց այդ խնդիրը և
վորոշեց Սոֆիայի խճուղու վրա, Որխանիյեում, Պլեվնայից 90
կիլոմետր հեռավորության վրա ստեղծել միջանկյալ բազա,
վորտեղ և բանակ հավաքել Ռուման-փաշային ազատելու համար:
Միևնույն ժամանակ Մեհմեդ-Ալին իր բանակով պետք ե հար-
ձակման անցներ Ռադդրադից: Սեպտեմբերի 21-ին Մեհմեդ-Ա-
լին իր ուժերի մի մասով հարձակվեց Ռուշչուկյան ջոկատի
ոռոտական դիվիզիաներից մեկի դիրքերի վրա: Թուրքերը ջախ-
ջախվեցին և խառն ի խուռն յետ քաշվեցին Կարա-Լոմի այն
կողմը: Ռուսները չհետապնդեցին: Այս անհաջողությունից հե-
տո Մեհմեդ-Ալին փոխարինվեց Սուլեյման-փաշայով, վորի վրա
թուրքական կառավարությունը մեծ հույսեր եր դնում:

Յերբ Սուլեյման-փաշան արևելյան բանակի հրամանատար
նշանակվեց, ոռոտական հրամանատարությունն ել նրանից վրճ-
ոական գործողություններ եր սպասում Ռուշչուկյան ջոկատի
դեմ, սակայն Սուլեյմանն ել իր նախորդի պես ուժերի անբա-
վարարության պատրվակով կատարյալ անգործունեյություն
ցուցաբերեց:

ՌՈՒՍԱԿԱՆ ԶՈՐԲԵՐԻ ԴՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ԲԱԼԿԱՆՆԵՐՈՒՄ

Գեն. Ռադեցկուն ընդիմադիր Սուլեյմանին փոխարինած
Ռեուֆը ևս ոռոտների դեմ վոչինչ չձեռնարկեց՝ սպասելով Սու-
լեյմանի դիտավոր բանակի աջակցությանը: Շիսկայի լեռնե-

բում, ծովի մակերևույթից 1200—1500 մ. բարձրության վրա, դեռ Հոկտեմբերի սկզբներից սկսվեց աշնանային վառ յեղանակը, իսկ հետո, դեկտեմբերի առաջին որերից սկսվեց դաժան ձմեռը մինչև 20° սառնամանիքներով ու ձյունախառն թիփիկներով, վորոնցից խիստ տուժում էին Շիրակայի լեռնանցքում տեղավորված ուսական դորքերը, քանի վոր նրանք ապրում էին խղճուկ դեռնափոր խրճիթներում, վառ էին սնվում և տաք հաղուստ չունեին:

Յրտահարների թիվը յերբեմն որական 400 մարդու յեր հասնում, նույնիսկ ավելի: Ռուսական դորքերը լեռնանցքներում կռիվների մեջ մինչև հունվար կորցրել էին միայն մոտ 700 մարդ, իսկ հիվանդներ, սառածներ ու ցրտահարներ՝ մինչև 9500 մարդ:

Չնայած դրան՝ ուս դինվորները պաշտպանում էին լեռնանցքը: Նկարիչ Վերեջազինը, վոր անձամբ մասնակցել է այդ պատերազմին, իր վրձինով արտահայտել է ուս դինվորի վողբերգական վիճակը Շիրակայի լեռնանցքում՝ իր «Շիրակայումս ամեն ինչ խաղաղ է» նկարում, վորտեղ պատկերված է ուս ժամապահ դինվորը, վորն աստիճարաբ ծածկվում է ձնախառն բուքի մեջ:

ՊԼԵՎՆԱՅԻ ՊԱՇԱՐՈՒՄԸ ՅԵՎ ԱՆԿՈՒՄԸ

Հոկտեմբերի 16-ին Պլեվնայի մոտ հասան ուսական ոժանդակ ուժերը, այդ թվում դվարդիական ու դրենագերական կորպուսները, և վորոշվեց սկսել Ռաման-փաշայի պաշարումը: Որ խանիյեյից Պլեվնա տանող ճանապարհով անընդհատ շարժումն ապահովելու համար, թուրքերը դադարի միջոցին ստեղծել էին 5 հենակետեր (կտասներ) փոքրիկ կայադորերով և Որխանիյեյում հավաքած պաշարն ու համալրումը ուսական հեծելազորի աչքի առաջ փոխադրում էին Պլեվնա: Հոկտեմբերի 24-ին դեն-Գուրկոյի դվարդիական կորպուսը հարձակվեց այդ կետերից ամենատուժեղի՝ Գորնիյ Դուբնյակի վրա, վոր Պլեվնայից 15 կմ դեպի հարավ-արևմուտք էր:

Այդ ամբողջյան վրա դրոհելիս առաջին անգամն էր, վոր ուս դինվորը կիրառում էր գրոհից առաջ կրակի տակ վերջին 200—300 մետր տարածությունը հաղթահարելու նոր յեղանակը,

այն ե՛ղատ-ղատ վաղէվադրով առաջ անցնելը՝ սղտադործելով
ամենամիտքրիկ թաղստոցներն անդամ— խճուղիների առունները,
փոսերը, տնակների մնացորդները, ծղոտի կույտերը,— և կու-
տակվելով վերջին թաղստոցում, վորտեղից պիտի սկսվի դրոհը:
Տվյալ դեպքում այդպիսի թաղստոց եր հանդիսանում, ուղուտի
արտաքին փոսը, վոր թուրքերի կողմից չեւ դնդակոծվում: Կը-
ռիվը տեւց մինչև աղջամուղջ, և այն ժամանակ, յերբ դեն.
Գուրկոն յեւման դիրքերը յետ քաշվելու հրաման եր՝ դրում,
վորպեսզի դրոհն սկսեն հետևյալ ուրը, այդ նույն ժամին ուսա
ղինվորները սեփական նախաձեռնությամբ միահամուռ դրոհով
արտաքին փոսից լցվեցին ամրությունը և կարճատե սվինա-
մարտից հետո ամրությունը դրավեցին:

Հոկտեմբերի 28-ին մի ուժակոծությունից հետո հանձնվեց
հարևան Տելիշը, իսկ մյուս ամրացված ետապները թուրքերը
թողին առանց կռվի: Դրանից հետո Պլեմնան իր 40.000 մար-
դուց բաղկացած կայադորով շրջապատված եր ամրությունների
սղակով, վոր դրավել էյին 120.000 ուսական և ուսմինական
զորքերը, վորով 1 կիլոմետրին ընկնում եր մոտ 3.000 մարդ:

Մինչև հոկտեմբերի վերջը թուրքերը կարողացել էյին Սո-
ֆիայում հավաքել մոտ 35.000 մարդ: Նրանց առաջավոր դո-
րամասերը Մեհմեդ-Ալիի հրամանատարությամբ դանվում էյին
Որխանիյեյում: Ռուսները չսպասեցին, վոր թուրքերը Պլեմնան
փրկելու համար հարձակման անցնեն, այլ նրանց դեմ ուղար-
կեցին նորակազմ Արևմտյան ջոկատը դեն. Գուրկոյի հրամանա-
տարությամբ (ընդամենը 45.000 մարդ՝ 174 թնդանոթով),
խնդիր տալով ջախջախել թուրքերին և անցնել Բալկանները:
Միևնույն ժամանակ Սերբիային առաջարկություն եր ուղարկ-
վել՝ վերսկսել ռազմական դործողությունները թուրքերի դեմ:
Նոյեմբերի ընթացքում Գուրկոն Որխանիյեն դրավեց, թուրքերին
քչեց դեպի Բալկանների գլխավոր լեռնաշղթան և դեկտեմբերի
2-ին այստեղ հրաման ստացավ կանդ առնել՝ նկատի ունենալով
Պլեմնայի մոտալուտ անկումը: Լեռներում, Արաբ-կոնակի լեռ-
նանցքում թուրքերի դիրքերի դեմ ուսաների ձմեռային ոթեանը
չատ թանդ նստեց. նրանք մեծ թվով հիվանդների ու ցրտահար-
ներ ունեցան:

Մինչ այդ Պլեմնայում պաշարված Ռաման-փաշայի դրու-
թյունն ավելի ու ավելի յեր ծանրանում, մանավանդ պարենի

տեսակետից, առաջի թուրքերը վորոշեցին ճեղքելով դուրս դառնալ Պլեմնայից և ուղղվել դեպի Որխանիյե, Սոֆիա:

Անձնատուր լինելու առաջարկին Ոսման-փաշան մերժումով պատասխանեց: Ռուսական հրամանատարությանը հայտնի չէր, վար թուրքերը պատրաստվում են ճակատը ճեղքելով դուրս դառնալ Պլեմնայից, թեև այդ տեղեկություններն այնքան եւ լրիւ չէին:

Լույս դեկտեմբերի 10-ի դիշերը Պլեմնայից դուրս դառնալ և Վիդ դեպի կամուրջներն անցնելով, թուրքերն արագորեն առաջ շարժվեցին՝ ծածկված հրաձիգների խիտ շղթայով, վորոնց հետեւում էին մոտակա ոժանդակ ուժերը, ապա ռեզերվները մի քանի եղելոնները: Հարձակմանը զուգորդում էր հրետանային ու հրացանային հրաձգությունը, վորի համար մարտկոցներն արագ առաջ էին շարժվում դեպի նստատեղակետը, մի քանի անգամ կրակում, ապա նորից էին առաջ նետվում հրաձգությունը շարունակելու համար: Թուրքերի դիվիզիոն հարվածն ուղղված էր Սոֆիայի խճուղու լայնքին տեղավորված 3-րդ գրե-նադերական դիվիզիայի դեմ, վորը չէր սպասում, թե թուրքերը կերևան իր առաջ:

Անակնկալ հարձակման շնորհիւ թուրքերն ակորում հաջողություն ունեցան, բայց յերբ խրվեցին դրենադերները շարքերի մեջ, ընկան խաչածե կրակի տակ: Հարձակումը կանգ առավ, ժամանակն արդեն կորցրել էին, վորովհետեւ արդեն սկսել էին մոտենալ ռուսական ռեզերվները: Յեւ կեսորից հետո կռվում վիրավորված Ոսման-փաշան համաձայնեց անձնատուր լինել առանց պայմանի: Ընդամենը անձնատուր յեղան 34.000 մարդ:

Բալկանյան թերակղզու պատերազմի ընթացքի մեջ Պլեմնան խոշոր դեր խաղաց: Թե ինչու 17.000 մարդուց բաղկացած ջոկատը կարողացավ կանգնեցնել ռուսական բանակի հարձակումը և ապա, ուժեղանալով մինչև 40.000, 5 ամսով իր կողմը քաշեց այդ բանակի մեծ մասը, այդ հարցի բացատրությունները պետք է վորոնել վոչ այնքան նյութական, վորքան բարոյական բնադավառում: Թեթևամիտ, տաղանդից ու ուղմական դիտելիքներից զուրկ դիվիզիոն հրամանատարը և նրա անդորշտարը խիստ զարմացել էին, յերբ անսպասելի կերպով Ոսման-փաշան յերևացել էր իրենց թեւում: Փոխանակ լրջորեն քննադատելու այդ փաստը, վոր ամենևին եւ լուրջ վտանդ չէր հանդի-

սանում, քանի վոր թուրքերի ուժերը թույլ էյին, շատքը իրեն
կորցրեց և միանգամայն խնայուլով վորոշում ընդունեց — ինչ
գնով ել լինի գրոհել Պլեմնայի վրա և այն ել անպայման արե-
վելքից: Ռուսական աջ թևում կողմերի փոխադարձ դրուժյու-
նը, այն ե՝ Նիկոպոլում, Պլեմնայից դեպի հյուսիս Ծրդ կոր-
պուսի ներկայությունը, վորին մոտենում էյին 4-րդ և 11-րդ
կորպուսները, բնականաբար թելադրում եր մաներ կատարել
Ոսման-փաշայի թևի ու թիկունքի դեմ՝ հյուսիսից ու արե-
մուտքից հարձակվելու համար: Այդպիսի մաների համար ավե-
րի ևս նպաստավոր պայմաններ ստեղծվեցին սեպտեմբերին,
յերբ ռուսներն ուժերի յեռակի գերադանցություն ունեյին: Փո-
խանակ մաներելու՝ ռուսական զլխավոր հրամանատարությունը
թուրքական ամրությունների վրա յեր հարձակվում ուղիղ ճա-
կատից: Յերբ սեպտեմբերի 11-ին գեն. Սկոբելևն ամրացված
ճամբարի գլծը թուրքերի համար ամենավտանդավոր կետում
էնդքեց, ռուսական զլխավոր հրամանատարությունը կենտրո-
նում կատարած անմիտ դրոհների մասնակի անհաջողություննե-
րի ազդեցության տակ նորից տարվեց այն մտքով, թե թուր-
քերը հարձակման են անցնում սիստովյան կամուրջների մոտ,
և, փոխանակ հաջողությունը դարդացնելու, ռեզերվները պա-
հում եր թուրքերին հետ մղելու համար:

Յեթե ուշադրություն դարձնենք այն բանի վրա, վոր արե-
վելյան թևում թուրքական զլխավոր ուժերի ներկայությունը
միայն առաջակալ առանձնացնելու պատճառ դարձավ, այն ել
թուրքերի համեմատությամբ համարյա կրկնակի չափով թույլ
ուժերով, ապա ե՛լ անլելի պարզ կլինի այն յեղրակացությու-
նը, վոր Պլեմնան ստեղծեցին վոչ այնքան թուրքերը, վորքան
ռուս հրամանատարությունը, վորը յենթարկվել եր իբ առաջին
չկշռադատված տպավորություններին:

Նոյեմբերի վերջին թուրքերը փորձեր արին ոգնելու Ոս-
ման-փաշային: Սուլթանի պահանջով Սուլեյման-փաշան յերեք
անգամ հարձակման անցավ Ռուչչուկյան ջոկատի դեմ՝ նետվե-
լով մերթ ռուսների հյուսիսային, մերթ հարավային թևերի վը-
րա: Թուրքերի ամենաուժեղ հարձակումը տեղի ունեցավ դեկ-
տեմբերի 12-ին Դանուբի յերկարությամբ: Ռուսները թուրքե-
րին հանդիպեցին Մեչկա և Տրեստենիկ գյուղերի մոտ ամրաց-
ված դիրքերում: Կռիվը 2 ուր տևեց: Առաջին ուրը թուրքերը

Դանուբի մոտ գրավեցին առաջին դժի դիրքերի մի մասը, սակայն յերկրորդ օրը հարավից մոտեցան ռուսական ռեզերվները և յեռանդուն հարձակման անցնելով, հեծելազորով խորասուխ շուրջանցելով թուրքերի թևը՝ նրանց ստիպեցին գրոհները դադարացնել և լքել խառնիճազանը կերպով նահանջել դեպի Ռուչչուկ:

ՌՈՒՍՆԵՐԻ ԱՆՅՈՒՄԸ ԲԱԼԿԱՆՆԵՐԻ ՎՐԱՅՈՎ

(Սխեմա 3)

Յերբ ընկավ Պլեմնան, վոր 5 ամիս շարունակ կաշկանդել էր իրմով ռուսական բանակի մեծ մասը, ռուսների դրուժյունը խիստ բարելավվեց: Այդ ժամանակ ռուսները Բուլղարիայում ունեյին մինչև 300.000 մարդուց բաղկացած բանակ, վորից 100.000-ը աղատ ռեզերվներն էին, բացի այդ, թուրքերի դեմ կռվի մեջ էր մտել Սերբիան և նրա որինակին հետևելու յեր պատրաստվում Հունաստանը:

Պլեմնայի անկումը և Սերբիայի կռվի դուրս դալը կոտանդնուսդրում չչմեցուցիչ տպավորություն թողին, վորովհետև այժմ թուրքիայի ուժերը համարյա կրկնակի չափով պակաս էին հակառակորդի ուժերից: Այնուամենայնիվ թուրքական կառավարությունը վորոշեց դիմադրությունը շարունակել, հույս ունենալով, թե ռուսների համար անհնարին կլինի ձմեռ ժամանակ անցնել Բալկաններով և մտածելով պատերազմը ձգել մինչև յեվրոպական պետությունների միջամտությունը:

Ոգտագործելով ծովային ճանապարհը և Բալկանների հարավում յեղած յերկաթուղիները՝ թուրքերն սկսեցին ամրոցների քառանկյունուց մոտ 30.000 մարդ տեղափոխել Սուլեյման-փաշայի հետ դեպի Ֆիլիպպոպոլ, վորպեսզի այդ բանակը շարժեն դեպի Սոֆիա և դրանով իսկ խանդարեն ռուսների ու սերբերի միանալուն: Բալկանները պաշտպանելիս անհաջողություն կրելու դեպքում բոլոր զորքերը պետք է հեռ Քալվեյին դեպի Ադրիանոպոլ, վորտեղ արդեն ուժեղ ամրացված ճամբար էր պատրաստված:

Ոսման-փաշային գերի վերցնելուց հետո ռուսական գլխավոր շտաբը վորոշեց ռազմական գործողությունները շարունակել, հաշվի չառնելով, թե ձմեռ է: Հարձակումը դադարեցնելու

մասին խոսք անդամ չեր կարող լինել, վորովհետև բանակը
Բալկաններում թողնել՝ կնշանակեր դաժան վորձուխունների
յենթարկել նրան, քանի վոր տաք հաղուստն ու պարենամթեր-
քը պահասում եր: Բուքերն ու սառցաձաքը Գանուբի վրա, վոր
կործանում եր կամուրջները, խիստ սրում եյին պարենամթերքի
հարցը:

Դրա համար ել վորոշվեց Բալկաններն անցնել, իջնել հա-
րավային հովիտները, վարտեղ և՛ տաք եր և՛ կարելի չեր պա-
րենամթերք դնել, և այնուհետև շարժվել դեպի Կոստանդնու-
պոլիս: Վորոշված եր Բալկաններն անցնել ջոկատ առ ջոկատ,
յերեք անդամից: Առաջինը պետք ե անցներ դեն. Գուբկոյի Ա-
րևմտյան ջոկատը՝ շրջանցելով Արար-կոնակի լեռնանցքը, և
լեռների հարավային լանջերի յերկարությամբ պիտի դնար դե-
պի Շիպկայի թիկունքը, ապա պիտի անցներ դեն. Կարցևի ջո-
կատը Տրոյանի լեռնանցքով և վերջապես՝ դեն. Ռադեցկին
պետք ե Շիպկայի լեռնանցքում շրջանցեր թուրքերի դիրքերը:

Արևմտյան ջոկատի ուժերը Պլեմնայից յեկած ոժանդակ
ուժերի հետ կազմում եյին 60.000 մարդ, 318 թնդանոթով:
Դեռ նոյեմբերին Գուբկոն սկսեց պատրաստվել Բալկաններն
անցնելու: Ռադոմիրցում (Որխանիյեյից 40 կիլոմետրի վրա)
պարենամթերքի և անասնակերի սլաշար եր հավաքվել, կազմա-
կերպված եր հաց թխելու դորժը, հակեր ու փոկեր եյին պատ-
րաստում, հրետանու համար սահնակներ եյին վարձում: Մարա-
կոցները պետք ե դուրս դային չորսական թնդանոթներով, լա-
վազույն ձիերով: Լեռները դուրս դալուց առաջ մարդիկ ստա-
յան պաքսիմատի 6 որվա պաշար (որական 400 դր.), թեյ ու
չաքառ, 3 որվա միս և սպիրտ՝ ամեն առավոտ բաժանելու հա-
մար: Գլխավոր շտաբի սպաների կատարած հետախուզություն-
ները պարզեցին, վոր Արար-կոնակի լեռնանցքի խճուղուն մոտ
դանվող թուրքական ամուր դիրքը շրջանցելու համար կար
յերեք ուղղություն. 1) Վրաչեչից Ումուրդաչ լեռան վրայով
(1900 մ.) տանող ճամբիղը, 2) Որխանիյեյից 8 կիլոմետր դեպի
հարավ խճուղուց բաժանվող ճանապարհը, վոր 1350 մ. բարձ-
րությամբ լեռնանցքով տանում եր դեպի Չուբյակ դյուղը,
3) Եարոպոլից Բարա-սարի վրայով տանող ճանապարհը: Դեպի
Չուբյակ տանող ճանապարհի սկիզբը կարողացան կարգի բերել
չարժման համար:

Շաքիր-փաշայի թուրքական զորքերը, մոտ 35.000 մարդ, մեծ մասամբ դիրք էյին բռնել Արաբ-կոնսկի լեռնանցքում և փոքր զորամասերով հսկում էյին մյուս անցքերը 70 կմ. ճակատով՝ սկսած Լյուտիկովից (Վրաչեշից 15 կմ. արևմուտք) մինչև Ջլատիցա։ Շաքիր-փաշան հրաման ստացավ համառորեն պաշտպանել Բալկանները՝ սպասելով Սուլեյման-փաշայի դաշուն։

Գուրկոն վորոշեց մի ուժեղ առաջակալ թողնել Արաբ-կոնսկի դիմաց, սահմանափակվել թուրքական աջ թևի դեմ դեմոնստրացիա անելով և չըջանցել ձախ թևը՝ նպատակ ունենալով թուրքերին կտրել Սոֆիայից։

Դեկտեմբերի 23-ին հրաման տրվեց, վոր դեկտեմբերի 25-ին բոլոր զորասյուշները դուրս գան.

1) դեն. Վելյամինովի աջ զորասյուշը (5 դումարտակ, 16 եսկադրոն, 16 թնդանոթ) պետք է Վրաչեշայից դուրս գար, ու Մուրգաչի վրայով դնար դեպի Ժելյավա և առաջակալ դառնալ Սոֆիայի կողմը, դեպի Սոֆիա ուղարկելով իր հեծելազորը։

2) Գեն. Կատալեյի գլխավոր ուժերը (31 դումարտակ, 16 եսկադրոն, 44 թնդանոթ), վորոնք բաժանված էյին ավանդարդի ու յերկու եղելոնների, Վրաչեշից պիտի դնային դեպի Չուրյակ և, լեռներից ցած իջնելով, պիտի ճակատ կադմեյին դեպի արևելք։

3) Գեն. Դանդելիլի ձախ զորասյուշը (9 դումարտակ, 1 եսկադրոն, 14 թնդանոթ) պետք է դուրս գար Ետրոսովից, Բաբա-սարից անցնելով դրավեր Ջլատիցա տանող խճուղին և զործեր լեռնանցքում թուրքերի դիրքերի աջ թևի ու թիկունքի ուղղությամբ։

4) Դիրքերում յեղած զորքերին (20 դումարտակ, 52 թնդանոթ) հրամայված էր հսկել թուրքերին և յեթե հետ քաշվելու լինեն՝ կրնկալոխ հալածել նրանց։

5) Յերկու ջոկատ (ընդամենը $14\frac{1}{2}$ դումարտակ, 9 եսկադրոն, 40 թնդանոթ) մնում էյին վորպես առաջակալ աջից Լյուտիկովի դիմաց, Ջլատիցայի դիմաց ձախ կողմից, այդ ուղղության վրա կանգնած թուրքական զորքերին հսկելու համար։

Յենթադրվում էր լեռների վրայով անցումը կատարել 2 որում և դեկտեմբերի 27-ին իջնել Սոֆիայի հովիտը։

Սոսանձնապես դժվարություններ բաժին ընկան դեն. վե-
լյամբինովի զորասյունին, վորի ընթացքը նկարագրում ենք ա-
վելի մանրամասն:

Գեն. վելյամբինովի զորասյունի ճանապարհը մի շավիղ եր,
վոր տեղ-տեղ յերկու քայլից ավելի լայնություն չուներ, յեր-
բեմն 45° թեքության եր հասնում, այնպես վոր նույնիսկ ա-
մառն այդ ճանապարհով անցնելը դժվար եր: Այդ ճանապար-
հով հովիտները միայն ամառն եյին այժի հոտեր քշում, ձմեռը
նա սառցապատում եր, իսկ համեմատաբար հարթ տեղերում
ծածկվում եր ձյունով:

Ժամանակի սղության սլատճառով հարկ յեղալ հրաժար-
վել ճանապարհը նախորոք թեկուղ տարրական չափով կարգե-
րերեւուց. ամբողջ դործը սահմանափակվեց նրանով, վոր ճա-
նապարհի սկիզբն աննշան չափով մաքրվեց ձյունից և ձեռք
բերվեցին յեղներ լծած սահնակներ, վորպեսզի նրանցով փոխա-
դրեն քանդած թնդանոթները:

Դեկտեմբերի 25-ի առավոտյան դաժան սառնամանիքին ջո-
կատք ճանապարհ ընկալ: Սկզբում թնդանոթները տանում եյին
ձիերով, ըստ վորում յուրաքանչյուր թնդանոթի փոխադրու-
թյանն ոգնելու համար նշանակված եր մեկ վաշտ: Միաժամա-
նակ դեպի առաջ սապյորներ եյին ուղարկվել, վորպեսզի սա-
ռույցի վրա աստիճաններ փորեն և շավիղը մաքրեն ձյունից:
Ասեկայն շուտով ստիպված յեղան բոլոր թնդանոթները քանդել
ու բարձել սահնակներին, վորոնցից յուրաքանչյուրին 30 մար-
դու համար փոկեր եյին ամբացված, իսկ հետեւից ել հրում ե-
յին 30-ական մարդ: Այժմ արդեն յուրաքանչյուր թնդանոթի
համար յերկու վաշտ եր նշանակված:

Ումուրդաչի ամենադիք վերելքն անցնելիս զորասյունը
խիստ բուքի բռնվեց, հետեյալ որը լուսաբացին շարժումը
վերսկսվեց և միայն կես որվա մոտ զորասյունը մինչև դատի-
ները ձյունի մեջ խրված դուրս յեկավ լեռնանցքի դուխը, դեբ-
մարդկային ջանքերով իր հետեւից քարշ տալով մարտկոցները:
Ստիպված յեղան ամբողջ որը նորից անցկացնել ուժեղ քամու
տակ, վոր յերեկոյան դեմ փոխվեց դաժան բուք ու բորանի,
վորից, ինչպես ականատեսներն են ասում, լեռներում ծովում
եյին դարավոր կաղնի ծառերը: Յերբ մաւթն ընկալ, մարդիկ
եյին դարավոր կաղնի ծառերը:

կանգ առան ով վորտեղ գտնվում էր, հողնած ու քաղցած, թաղնվելու և տաքանալու: Մեծ ջանքեր էր հարկաւոր, վորտեղի աներեւակայելի ջանքերից հողնած ու քաղցած հետեւալներին թույլ չտալ քնելու, վորի մասին խնդրում էյին նաև իրենք՝ զինվորները, վորպեսզի իրենց վրկեն սառչելուց: Ումուր-դաչից դեպի Ժելյավա իջնելը հրետանու համար բոլորովին անմատչելի դուրս չեկաւ, և Գուրկոն վելյամինովին թույլատրեց թեքվել դեպի Չուրյակ, վորտեղից զորասյունն անցաւ դեպի Ժելյավա: Նախատեսված 2 որվա փոխարեն 6 որից հետո ուսնները, 34 կմ. անցնելով, իջան Սոֆիայէ հովիտը, վորտեղ նրանց զիմավորեցին արեգակն ու հարավային դարունը: Հունվարի 1-ին Գորնի Բուդորովի մոտ (25 կմ. Տաշկիսենից արեւմուտք) վելյամինովը ջախջախեց թուրքերի հնդապատիկ ուժեղ ջոկատի հարձակումը, վորոնք հարձակվում էյին Սոֆիայից, և հակադրոհի անցնելով՝ թուրքերին սախից արագորեն հետ նահանջել նորից դեպի Սոֆիա:

Մյուս զորասյուների անցումը Բալկաններով իր դժվարութեամբ քիչ էր զիջում այդ հերոսական անցումի դժվարութեաններին:

Գլխավոր ուժերն իրենց 16 կմ. ճանապարհը հաղթահարեցին 6 որում, ըստ վորում լեռներից ցած իջնելն ավելի դժվար դուրս չեկաւ, քան բարձրանալը: Գուրկոն գեկտեմբերի 27-ից գտնվում էր Չուրյակում, այնտեղից էլ դեկավարում էր զորասյուների շարժումը: Միայն գեկտեմբերի 30-ին զորքերը մոտեցան Չուրյակին և 31-ին դրոհեցին թուրքերի վրա, վորոնք վորպեսզի քողարկեն նահանջն Արարկոնակից: Յերեկոյան դեմ ուսններին հաջողվեց հարավից չընկնելով հարդել թուրքերին: Այդ ընթացքում Շաքիր-փաշայի գլխավոր ուժերը լեռներից իջան դեպի Ֆիլիպպոպոլ տանող ճանապարհը:

Չախ զորասյունը կարողացաւ հասնել միայն անտառադուրի Բարա-սար լեռան դադաթը: Սառնամանիքն ու ձյունախառն բուքը թույլ չտվին առաջ շարժվել: Յրտահարների մեծ թիվը գնւ. Դանդելիլին հարկադրեց վերադառնալ Ետրոպոլ, կորցնելով մոտ 900 մարդ ցրտաւտար. նրանցից 53 մարդ սպանւ:

Յերբ թուրքերն Արաբ-կոնսկը թողին, լեռների խճուղով շարժվեցին Բալկանների հյուսիսային լանջերում մնացած զորքերը, իսկ հետո նաև ամբողջ Արևմտյան ջոկատի հրետանին և դամակները:

Այսպիսով ոսկերացիան յերկու որմա փոխարեն տեղի վեց ուր, բայց հաջողությունը ձեռք եր բերվել համեմատաբար քիչ կորուստներով—մոտ 600 մարդ սպանված ու վիրավոր և մինչև 1000 մարդ ցրտահար:

Բալկաններն անցնելուց հետո Արևմտյան ջոկատի համար մեծ հենարան հանդիսացավ հունվարի 4-ին Սոֆիայի դրավումը, վոր թուրքական ուժեղ ջոկատները թողին առանց կռվի: Սյդտեղ ուսսական զորքերը հսկայական պաշարներ դրան (հենց միայն ալյուր կար 3·200 տ.) և արժանի հանդիստ առան:

Հունվարի 4-ին Բալկանների ամենադժվարին մասը հաջողությամբ անցավ դեն. Կարցևի փոքրիկ ջոկատը, վորը կապ եր հանդիսանում Գուրկոյի և Ռադեցկու ջոկատների միջև:

Պլեմնայի անկումից հետո Ռադեցկին ստացավ $3\frac{1}{2}$ հետե-վակ դիվիզիա և մեկ հեծելազորային, վորով նրա ուժերը հա-սան 46·000 մարդու, 162 թնդանոթով: Շիպկայի լեռնանցքը փակող թուրքական դիրքերին տիրելու համար, Ռադեցկին վո-րոշեց իր զորքերի մեծ մասը յերկու զորասյուներով ուղարկել արևելքից ու արևմուտքից չրջանցելու թուրքերին և Շիպկա լեռան վրա մոտ յերկու զորասյուների միանալուց հետո ճակատից արոհել թուրքական դիրքերի վրա:

Սկոբելևի աջ զորասյունը, 16·000 մարդ և 14 թնդանոթ, պետք ե անցներ Իմիտլիի լեռնանցքի (1700 մ.) ճանապարհով, վոր բեռնատար կենդանիների նեղ շավիղ եր դիք վերելքներով ավելի դիք վայրեջքներով, տեղ-տեղ ծածկված ձյունով, եղ-տեղ դիքերում սառույցով պատած, վոր բացել եր քամին: Երկու յերկարությամբ շավիղն անցնում եր թուրքական դիր-քից ընդամենը 2—3 կմ. հեռավորության վրա:

Սվյատոպոլկ-Միրսկու ձախ զորասյունը, բաղկացած 18·000 մարդուց և 24 թնդանոթից, պետք ե անցներ Տրեմնայի լեռ-նանցքի (1300 մ.) 30 կմ. յերկարությամբ սայլի ճանապարհ-ով, վոր նույնպես ծածկված եր ձյունով և անցնում եր թուր-քական դիրքերից 18—19 կմ. հեռավորության վրա:

Զորասյուները պետք ե դուրս գային հունվարի 5-ին և

7-ին պետք է յերկու կողմից դրոհեյին թուրքական ամրացված Համբարի վրա, վոր գտնվում էր Շեյնովոյի մոտ. այդտեղ էր գտնվում Շիպկայի լեռնանցքը պաշտպանող թուրքական զորքերի հրամանատար Վեսսել-փաշայի ուղերվը: Նա ուներ ընդամենը մոտ 24.000 մարդ և 93 թնդանոթ:

Ռուսական զորքերը լեռներով անցնելու համար նախապատրաստվելու քիչ ժամանակ ունեյին: Իր ղինվորներին տաք հաղուստով, վոտնամանով և պարենամթերքի պաշարով ապահովելու անսակեալից հատուկ հողատարություն ցուցաբերեց 16-րդ հեռակա դիվիզիայի հրամանատար Սկորելևը:

Սվյատոսլով-Միրսկու զորասյունը, վորի առջևը ճանապարհները մաքրելու համար 2000 բուլղարացի կար, 3 որից հետո լեռներից ցած իջավ, ըստ վորում դաշտային թնդանոթները ստիպված յեղավ վերադարձնել և թողնել միայն 8 լեռնային թնդանոթ: Առաջակալ ուղարկելով դեպի արևելք, վորտեղից լուրերի համաձայն սպասվում էյին ամրոցների քառանկյունուց յեկող թուրքական զորքերը, ուսմները հունվարի 8-ին դրոհեցին Շեյնովոյի վրա, գրավեցին խրամատների առաջին գիծը, բայց յերկրորդ գծի առաջ կանգնեցվեցին: Նույն օրը դեպի արևելք ուղարկված առաջակալը, թուրքեր չդռնելով, չուռ յեկավ դեպի հարավ և գրավեց կաղանկը:

Սկորելևի զորասյունը շարժվում էր ավելի դանդաղ—4 որ, տեղ-տեղ ձյունի մեջ 1,5 մ. խորությամբ խրամատներ փորելով: Այդ զորասյունին ևս հաջողվեց միայն 8 հատ լեռնային թնդանոթ անցկացնել: Թուրքերն անհաջող կերպով հրետանիով ոմբակոծում էյին զորասյունին, իսկ յերբ ուսմներն իջնում էյին լեռնանցքից, նրանք ճանապարհի յերկու կողմերում գրավեցին ապառաժոտ բարձունքները և իրենց կրակով խանգարում էյին զորասյունի առաջընթացին: Ավանդարդն ստիպված յեղավ մի քանի անգամ դուրս քշել նրանց: Հունվարի 8-ին, յերբ ճախ զորասյունն արդեն կռիվներ էր մղում, աջ զորասյունը դեռ իջեւում էր լեռներից և Սկորելևը Շեյնովոյի մոտ միայն փոքրիկ ղեմոնստրացիա կարողացավ կատարել:

Հունվարի 9-ին, թուրքերը լեռներից ոժանդակություն ըստանալով, մի շարք հարձակումներ զործեցին ճախ զորասյունի վրա, բայց հետ մղվեցին և այդ ժամանակ ուսմներին հաջողվեց գրավել Շիպկա գյուղը, այսինքն՝ ճամբարը կտրել լեռ-

Ներում յեղած զորքերից: Աջ զորասյունի զորքերի մեկ յեր-
րորդը դեռ վայրենջի ճանապարհին եր, յերբ ժամը 11-ին Սկո-
րեւելը հարձակման անցավ՝ իր գլխավոր հարվածն ուղղելով
թուրքական ճամբարի հարավ-արեւմտյան անկյունի վրա: Ավե-
լի դեպի աջ հարձակվում եր հեծելազորը, վորպեայի գրավի
կազանլըկ տանող ճանապարհը: 16-րդ դիվիզիայի զորքերը,
թուրքական հրացաններով վերազինված, հարձակվում եյին վա-
ղեվազքով, հրացանային կրակի պաշտպանությամբ: Չախ թե-
վը, վոր շտապել եր հարձակվել, հետ մղվեց, իսկ աջը կրակա-
յին նախապատրաստությունից հետո միահամուռ դրոհով ան-
միջապես գրավեց ամրությունների յերկու դեերը: Ժամը 14-ին
սկսվեց ընդհանուր հարձակումը ճամբարի վրա արեւմուտքից ու
արեւելքից և ժամը 15-ին թուրքերն անձնատուր յեղան:

Թանձր մառախուղը դեն. Ռադեցկուն խանդարում եր ս. Նի-
հոլայ լեռան վրայից դիտել շրջանցող զորասյունների շարժումը
և Սվյատոպոլկ-Միրսկու տաղնապալից զեկուցագիրն ստանա-
լով՝ Ռադեցկին հրամայեց թուրքական ամրության վրա դրոհել
ճակատից: Հարձակումը տեղի յեր ունենում զորասյուներով,
խճուղու վրայով և հետ մղվեց մեծ կորուստներով — մինչև
1.700 մարդ սպանված ու վիրավոր: Ռուսները լեռների վրայով
անցնելու ամբողջ ժամանակամիջոցում կորցրեցին մոտ 5.600
մարդ:

Դաժան ձմռան պայմաններում Բալկանների վրայով անցնե-
լը ռուսական բանակի վայլուն սխրագործություններից մեկն
է: Վոչ միայն թուրքական կառավարությունն եր կարծում, թե
Բալկանյան լեռները մինչև դարուն անհաղթահարելի յեն, այլ
և, ինչպես պատմում են, դերմանական Փելդմարշալ Մուրկեն,
վոր լավ ճանաչում եր թուրքիան, Պլեվնայի առումից հետո
փոել և այն քարտեղը, վորով ինքը հետևում եր պատերազմի
ընթացքին, և ասել, թե մինչև դարուն Բալկաններում ուղմա-
կան գործողություններն անհնարին են:

Ռուսական զորապետերը շատ ջանք եյին գործադրել այդ
գժվարին գործողությունը նախապատրաստելու համար և նրա
կատարման ժամանակ մեծ յեռանդ ու կամքի ուժ ցուցաբերե-
ցին, սակայն հաջողության ամենամեծ մասը պետք է վերադրել
ռուսական զինվորի ու շարքային սպայի համբերատարության
ու տոկունությանը:

Գուերկոն և Ռադեցկին լայնորեն ապագործեցին ուժեղ լեռնային գերքերի շրջանքը, վոր լավագույն միջոցն և անմատչելի լեռներում նստած հակառակորդին հաղթահարելու համար: Յերկու գեներալներն ել սխալվեցին ժամանակի մեջ, վոր նշանակվում էր լեռնային լեռնանցքները հաղթահարելու համար: Համանորեն նրանք իրենց հաշիվները հիմնում եյին տեղական բնակիչների ցուցմունքների վրա, վորոնք լեռներն անցել եյին միայն ամառը: Արևմտյան ջոկատում շարժման դանդաղությունը վորեւէ բարդություն չառաջացրեց, բացի զորքերի հողնածությունից: Շիպկայի վրա աջ զորասյունի ուշացումը մի ամբողջ որ վտանգավոր դրություն էր ստեղծել ձախ զորասյունի համար: Սակայն վտանգը այնքան իրականում չէր, վորքան պետերի ուղեղներում, վորովհետեւ Վեստել-փաշան հունվարի 8-ին Շեյնովոյի ճամբարում ուներ մոտ 9000 մարդ, իսկ Սվյատոսլով-Միրսկին առաջակալ ուղարկելուց հետո ել 12.000 մարդ ուներ: Դժբախտաբար այդ յենթադրյալ վտանգը պատճառ դարձավ, վոր Ռադեցկին հակառակին գրոհի ժամանակ իդուր կորուստներ ունեցավ: Սկորելևի, ինչպես և հավանորեն մյուս զորասյուների շարժման չնախատեսված դանդաղության պատճառն է միջի այլոց նաև այն էր, վոր ամբողջ ճանապարհի ընթացքում հետախուզություն չեյին կատարում, վախենալով, թե դրանով առաջուց իրենց վրա կգրավեն թուրքերի ուշադրությունը:

Այն 4—6 որվա ընթացքում, յերբ ուստական զորքերը յերկար շարքերով, հաճախ մեկ-մեկ իրար հետևից շարված առաջ եյին գնում ձյունապատ լեռների վրայով, յեռանդուն ու արագաշարժ հակառակորդը, անկասկած, կկարողանար բավականաչափ ուժեր կենտրոնացնել լեռներից դուրս դալու ճանապարհների վրա, վորպեսզի դանդաղեցնի, նույնիսկ կանգնեցնի առանձին զորասյուների ընթացքը, պարտության մատնի նրանց և, համենայն դեպս, խանդարի ծրագրված ոտերացիան: Իսկ այդ, անկասկած, աննպատակ աղդեցություն կունենար նաև հետագա գործողությունների վրա: Այդպիսով, կարող էր պատահել, վոր ուստներն այնքան ել արագ չեյին շարժվի դեպի Ադրիանոպոլ:

Մինչդեռ թուրքերը Արար-կոնակի լեռնանցքում կարողացան դուրս անցնել ծուղակից, իսկ Շեյնովոյի մոտ դերի ընկան, դրա պատճառը թուրքական կառավարության միջա-

մտությունն եր: Վեասել—իաշան հրաման եր ստացել պաշտպա-
նել Շիպկան և չնահանջել, վորպեսզի այդ լեռնանցքն ու նրա-
նից դեպի հարավ ընկած վայրը իր ձեռքում պահի մինչև դի-
նադադար, վոր կոստանդնուպոլսում վորոշել էյին խնդրել,
հենց վոր տեղեկություն ստանային, թե Գուրկոն անցել և
Բալկանները:

ՌԱԶՄԱԿԱՆ ԳՈՐԾՈՂՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ԿՈՎԿԱՍՅԱՆ ՃԱԿԱՏՈՒՄ

(Սխմաներ 4, 5 և 6)

Ռուսական զորքերի գործողությունները Կովկասում ծախա-
վում էյին բոլորովին ինքնուրույն կերպով, իրենց գլխավոր
հրամանատարի հրամանատարությամբ, վորը թագավորի մյուս
յեղբայրը՝ մեծ իշխան Միխայիլ Նիկոլաևիչն եր: 1877 թվի հու-
նիսին առաջին անհաջողություններից հետո թագավորը նրան
ողնելու ուղարկեց գեներալ Որբուչևին, վորն այնուհետև ամե-
նադործոն մասնակցություն եր ունենում Կովկասյան բանակի
գործողությունների պլանները մշակելուն¹⁾:

Կովկասյան ռազմաբեմում ռուսական բանակի խնդիրն եր՝
հնարավորին չափ ավելի շատ թուրքական ուժեր պահել տալ
Անատոլիայում, վորպեսզի այդ ուժերը Բուլղարիա չտեղա-
փոխվեն, գրավել Ղարսը, Երզրումը և Բաթումը: Կովկասյան
բանակը բաղկացած եր յոթ հետևակ և յերկու հեծյալ դիվի-
զիաներից, ընդամենը 110.000 մարդ: Դրանից մոտ 28.000-ը
մնում եր յերկրի ներսում՝ ծովափերը պաշտպանելու և կով-
կասյան ժողովուրդների հնարավոր ապստամբությունները ճըն-
շելու համար:

1) 1877 թվին Որբուչևը գլխավոր շտաբի Գիտական կոմիտեյի կառու-
վարիչ եր և դերադույն շտաբի ակադեմիայի պրոֆեսոր: 1876 թ. նա կազմե-
լ եր Բալկանյան թերակղզում պատերազմ մղելու պլանի նախագիծը, վոր և
1877 թվի պլանի հիմք հանդիսացավ: 1881-ից մինչև 1897 թվը Որբուչևը
գլխավոր շտաբի պետն եր, նրա անմիջական ղեկավարությամբ եր տեղի
ունենում Ռուսաստանի տմբողջ նախապատրաստությունը Գերմանիայի և
Ավստրո-Հունգարիայի դեմ պատերազմելու համար, վորն ակտուալ նշանա-
կությունը պահպանեց մինչև 1914—1918 թ. թ. համաշխարհային պատե-
րազմը:

Թուրքերը Թուրքահայաստանում ունեյին մոտ 60.000 մարդ, մեծ մասամբ աշխարհադորայիններ, կանոնավոր զորքերի մի փոքրիկ կորիզով՝ յեռանդուն Մուխտար-փաշայի հրամանատարութեամբ:

Չափազանցելով թուրքերի ուժերը՝ ռուսները վերոշեցին սահմանադրից առաջ անցնել միայն 1-2 յերթաչափ և անցնել սրաշտպանական դիրքի: Հարձակումն սկսվեց ապրիլի 24-ին Արդահանի, Ղարսի ու Բայազեդի վրայով դեպի Երզրում տանող յերեք ճանապարհներով և ծովի ափով՝ Բաթումի վրա: Մայիսի 17-ին ըստն ոմրակոծությունից հետո զրոհով առնվեց Արդահան հին ամրոցը: Բայազեդը թուրքերը թողին առանց կռվի Յերևանյան ջոկատի առաջ, վորի հրամանատարն էր դեն. Տեր-Ղուկասովը: Թուրքերն ամուր մնացին միայն Ղարսի բերդում, վոր սրաշտպանութեան համար նախատարատեւ էյին անդլիական ինժեներները:

Այն ժամանակ, յերբ ռուսների զլխավոր ուժերը Ղարսն և յին շրջապատել, Մուխտար-փաշան, մայիսի վերջին սժանդակ ուժեր ստանալով՝ հարձակման անցավ Յերևանյան ջոկատի դեմ, վոր հաջողութեամբ դործում էր Ալաշկերտի հովտում: Ղարսի ճանապարհին, Զիվինյան ամրացված դիրքերում թուրքերը թողել էյին մի փոքրիկ առաջակալ: Ավելի քան 200 կիլոմետր թուրքական սահմաններում խորացած Յերևանյան ջոկատին Ղարսի մոտից ողնութեան ուղարկվեց դեն. Գեյմանի ջոկատը՝ բաղկացած 17.000 մարդուց: Հունիսի 25-ին ռուսները զրոհեցին Զիվինյան դիրքերի վրա, վոր սրաշտպանվում էր 10.000 թուրքերի կողմից, և հետ. մղվեցին՝ տալով մոտ 900 մարդու կորուստ: Այս անհաջողությունը խուճապային աղդեցություն ունեցավ դեն. Գեյմանի, ապա նաև զլխավոր հրամանատարութեան վրա: Բոլոր ջոկատները հրաման ստացան հետ քաշվել դեպի սահմանը:

Յերևանյան ջոկատի թիկունքում քրդերն ու թուրքական աշխարհադորականները սրաշարեցին Բայազեդը: Ռուսները, մոտ 1500 մարդ 2 թնդանոթով, կապիտան Շտոկլիշի հրամանատարութեամբ փակվեցին միջնաբերդում: Քաղցն ու ծարավը տանջում էր ռուսական ջոկատին, բայց նա 22 օր դիմադրում էր 10.000 թուրքերի հարձակումներին, վորոնք ունեյին 11 թնդանոթ, և փրկություն ստացավ մոտեցող Յերևանյան ջոկատից:

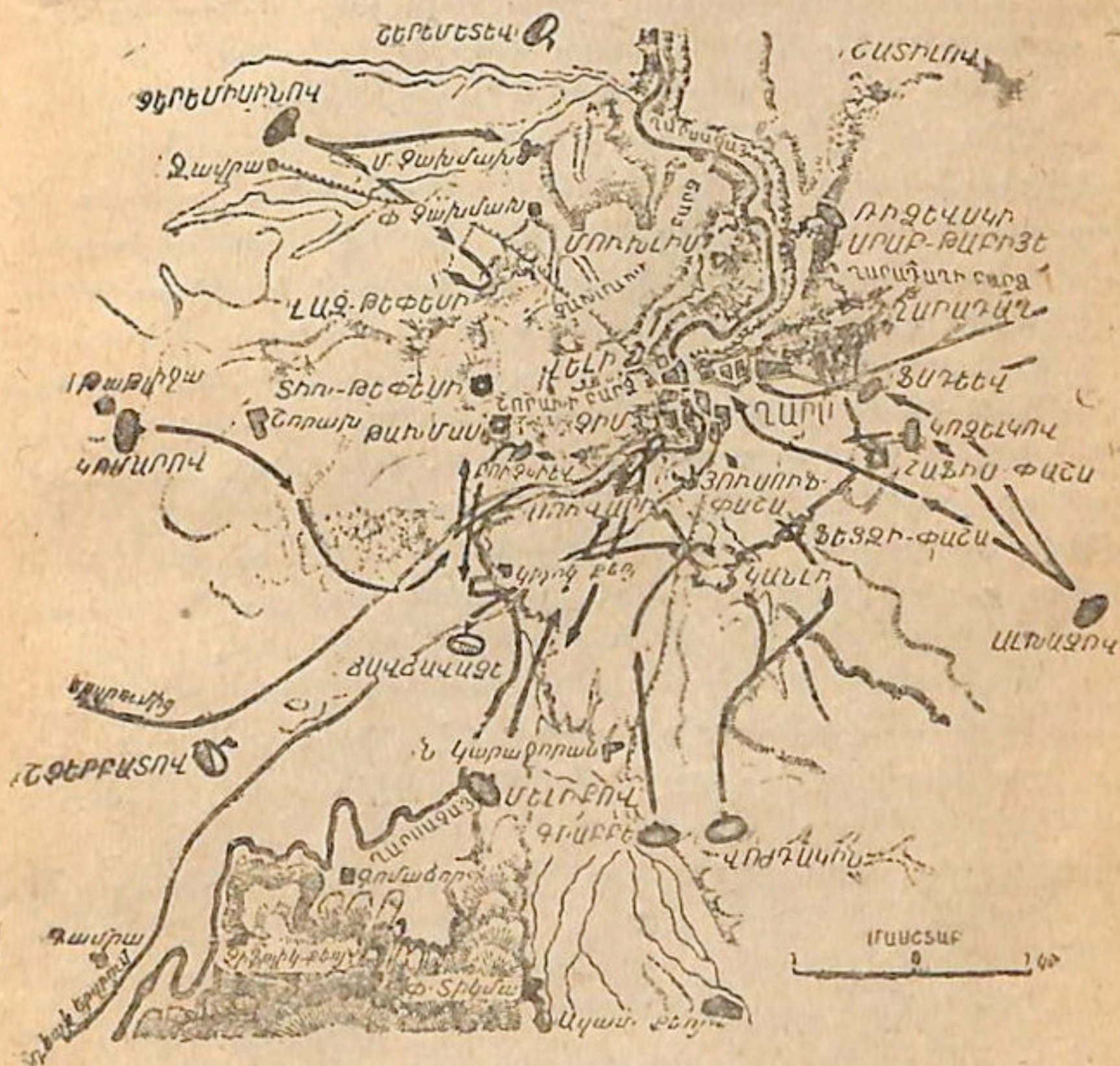
Մուխտար-փաշան Դաշարի մոտ Յերևանյան ջուկատի հետ
անեցած անհաջող մարտից հետո վերադարձավ Ղարսի ճանա-
պարհը և զդուշությամբ հետևում էր ուսաներին, վորոնք դա-
շարեցրել էին Ղարսի պաշարումը և հետ քաշվել դեպի իրենց
սահմանը, Թուրքիայի սահմաններում մնալով Ալեքսանդրապո-
լից դեպի արևելք: Հուլիսի 19-ին Թուրքերը կանգ առան Ղար-
սից դեպի արևելք, Ալաջայի բարձունքում: Այդ դրությամբ
յերկու բանակներն իրար առաջ կանգնած մնացին մոտ $2\frac{1}{2}$
ամիս:

Հոկտեմբերի մոտերքին ուսաներն ուժեղ ստացան
Ռուսաստանից, այդ թվում 1-ին դրենադերական դիվիզիան, և
դիվազոր ուժերի կազմն ավելացրին, հասցնելով մինչև 55.000
մարդու, 247 թնդանոթով: Մուխտար-փաշան իր դործողու-
թյունների համար դաշտում դժվարությամբ հավաքեց 33.000
մարդ 60 թնդանոթով, վորոնց մեծ մասը հին էին: Հոկտեմ-
բերի 2—4 Ալաջայի դիրքերի վրա հարձակման անցնելու ուսա-
ների առաջին փորձը մի կողմից հետախուզական բնույթ էր
կրում, մյուս կողմից նպատակ ուներ յեղման դիրք դրավել
դիվազոր դիրքերի վրա դրոհելու համար: Սակայն ուսական
հրետանին քարքարոտ վայրում վատ դիրքավորված Թուրքերին
մեծ կորուստներ պատճառեց—մոտ 5000 մարդ, վոր և նրանց
բանակի քայքայման սկիզբ հանդիսացավ (սխեմա 5):

Հոկտեմբերի 15-ին ուսաները վճռական հարձակման ան-
ցան: Ճակատի կողմից Թուրքերին կաշկանդելով՝ ուսաները դեռ
հոկտեմբերի 9-ին դեն. Լադարևի ուժեղ զորասյունը, վոր բաղ-
կացած էր $23\frac{1}{2}$ դումարտակից, 26 եսկադրոնից 78 թնդանո-
թով, ուղարկել էին շրջանցելու Թուրքերի աջ թևը՝ խնդիր
դրելով դուրս դալ նրանց ձախ թևի թիկունքը, վոր գրավում
էր խիստ ամրացված Ավլիար լեռը: 5 ուր շարունակ դեներալ
Լադարևը կոխիներով առաջ էր շարժվում Թուրքերի թիկուն-
քում և հոկտեմբերի 14-ին ժամը 24-ին մոտ դուրս յեկավ Ավ-
լարի թիկունքը՝ սպառնալով Թուրքերի դեպի Երզրում նահան-
ջելու ճանապարհին: Գեն. Լադարևի զորասյունի հետևից հե-
տագրադիմ էր անցկացվում, և ահա, լույս հոկտեմբերի 15-ի
դիշերը բանակի հրամանատարը նրանից հեռադրով զեկուցում
տանալով՝ հրաման տվեց Ավլիարի վրա դրոհել միաժամանակ
և՛ ճակատից, և՛ թիկունքից: Հոկտեմբերի 15-ին ժամը $12\frac{1}{2}$ -ին

Մինչև հոկտեմբերի 25-ը ուսաները պաշարեցին Ղարսը, վորի կայազորը հասնում էր 20.000 մարդու, 300 թնդանոթով: Գեն. Լադարևի հրամանատարությամբ Ղարսը պաշարող ուսանական կորպուսը բաղկացած էր 32.000 մարդուց, 146 թնդանոթով: Կարճատև ոմբակոծությունից և վորսորդների ջոկերի քաղմաթիվ գիշերային հետախուզություններից հետո վորոշվեց ամրոցը դրավել գիշերային գրոհով:

Նոյեմբերի 18-ի ժամը 20-ին կատարյալ խավարի մեջ ուսանական զորքերն ամրոցի վրա գրոհեցին յոթ զորասյունով, վորոնցից յուրաքանչյուրը բաղկացած էր 3 մինչև 5 դումարտակից՝ մի քանի թնդանոթով: Ընդհանուր ուղեբովում գեն. Լադարևը Գոմաձոր գյուղի մոտ թողեց 4 դումարտակ: Մեծաթիվ հեծելազորը հսկում էր ամրոցից դուրս յեկող գլխավոր ճանա-

սյարհներին : Գլխավոր հարվածը հարավ-արևելքից ուղղված էր հարթավայրում, դանվող ամբուլթյունների վրա, վորոնց առումով ուսմանը հեշտությամբ կարող էյին հասնել քաղաքին, վորտեղ կենտրոնացված էյին կայազորի զեկավարությունն ու բոլոր պաշարները :

Չնայած մի քանի զորացուների մասնակի անհաջողություններին՝ լուսարացին նախանշված բոլոր ամբուլթյուններն առնված էյին և, շնորհիվ զնդապետ Ֆադդեևի նախաձեռնությանը, դրավված երնակ ամենաուժեղ լեռնային ամբուլթյունը, կարադաղը, ապա նաև հարևան Արար-տարին, վորոնց վրածրադրված էր դրոհել յերկրորդ հերթին, քաղաքը դրավելուց հետո : Ռուսները դեռ գիշերը ներխուժեցին քաղաք, վորը ներքին պաշտպանության դիմ չուներ : Կայազորի մնացորդները փորձում էյին փրկվել՝ ամբողջ փախչելով, սակայն հեծելադորը նրանց կանգնեցրեց և դերի վերցրեց : Ռուսները կորցրին մոտ 2700 մարդ, անձնատուր յեղան 17.000 թուրք : Այդ ուժեղ ամբողջ գիշերային դրոհը ինչպես կաղմակերպման, այնպես էլ կատարման տեսակետից Կովկասյան բանակի ամենափայլուն սխրագործություններից մեկն է հանդիսանում և խրատական որինակ և գիշերային գործողությունների համար :

Ղարսի անկումից հետո թուրքական զորքերի մնացորդները հավաքվեցին Երզրումում և հարուստ մթերատուչարի շնորհիվ կարողացան յերկար դիմանալ : 1878 թ. նոյեմբերին Երզրումից տանող բոլոր ճանապարհները ուսմանը դրավեցին, բայց թուրքերը չառ պասսիվ էյին վերաբերվում դրան : Փետրվարին այստեղ դինադադար կնքվեց, իսկ փետրվարի 23-ին, Երզրումը հանձնվեց ուսմանը՝ մինչև հաշտության կնքելը :

Բաթումի ուղղությամբ անտառոտ ու լեռնային վայրում ուսմանը անհաղթահարելի դժվարությունների հանդիպեցին և մինչև պատերազմի վերջը կանգնած մնացին այդ քաղաքի մատույցներում :

ՌԱԶՄԱԿԱՆ ԳՈՐԾՈՂՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՅԵԶՐԱՓԱԿԻԶ ԸՆԹԱՑԻՐ
(Սխեմա 1)

Բաղկանյան ռազմաբեմում 1878 թ. հունվարի 9-ին Շեյն-վոյի մոտ ուստական զորքերի տարած հաղթանակն էյապկա լուծեց պատերազմի ամբողջ հարցն այդ ռազմաբեմում, վորով-

Հետև այստեղ վերջնականապես ճեղքված եր թուրքական առաջ-
մաճակատը Բալկաններում և ուսսական զորքերը խրվել էյին
թուրքական բարոյալքված զորքերի մնացորդների մեջ և բաց
հանապարհ ունեյին դեպի Կոստանդնուպոլիս: Այդ հաղթանա-
կով կոտորվել եր թուրքական կառավարության դիմադրությու-
նը, և նա այլևս հնարավորություն չուներ պատերազմը ձրայ-
ծդելու, վորովհետև ուսսներն արագորեն շարունակում էյին ա-
ռաջխաղացումը: Գեն. Գուրկոյի արևմտյան ջոկատը Մաքիցա
դեպի հովտով արշավում եր Ֆիլիպպոպոլի վրա և պետք է մի
ջոկատ ուղարկեր դեպի Դեմոտիկ, վոր Ադրիանոպոլից դեպի
հարավ 35 կիլոմետրի վրա յեր դանվում: Գեն. Ռադեցկու զոր-
քերը մի քանի զորասյուներով, յերկաթուղու և Թունջա դեպի
յերկարությամբ արագորեն շարժվում էյին ուղիղ դեպի Ադրի-
անոպոլ: Ավանդարդը կաղմված եր և՛ հետևակից, և՛ հեծելա-
զորից՝ դեն. Սկորելևի հրամանատարությամբ:

Ֆիլիպպոպոլի մոտ հունվարի 15—17-ի յերեքօրյա կռվում
թուրքերը ջախջախվեցին դեն. Գուրկոյի կողմից և Սուլեյման-
փաշայի զորքերի մնացորդներն ամբողջ հրետանին (108 թըն-
դանոթ) թողած՝ Ռոդոպի լեռներով փախան դեպի Եդեսյան ծո-
վի ափերը: Նրանք հավաքվեցին Դեդե-Ալաշում և մի մասը
փոխադրվեց Գալիպոլի, մյուս մասը՝ Կոստանդնուպոլիս: Բալ-
կանների այն կողմում մուսուլման բնակչությունը խուճառի
յեր մատնվել: Թուրքերն իրենց ամբողջ զույքը թողած՝ վո՛չ
այնքան ուսսներից, վորքան բուլղարներից փրկվելու համար
փախչում էյին դեպի Կոստանդնուպոլիս և ճանապարհին մաս-
նաշարար կոտորվում էյին:

Հունվարի 20-ին ուսսական ավանդարդն առանց կռվի դրա-
վեց Ադրիանոպոլը, 24 ամբություն՝ 80 թնդանոթներով թուր-
քերը թողել էյին առանց փչացնելու: Հետագա հետապնդումը
հանձնարարված եր հեծելազորին:

Թուրքական կառավարությունն Անգլիայից հուսախաբ յե-
ղած՝ վորոշեց ուղղակի հաղթողին դիմել:

Ռուսական բանակը կանգ առավ Սան-Ստեֆանոյի մոտ,
Կոստանդնուպոլիսից 8 կիլոմետրի վրա, Մարմարա ծովի ափին
և ասպսում եր հաշտություն կնքելուն:

1878 թ. հունվարի 19-ին առաջին անգամ թուրքական լիա-
զորները ժամանեցին Կադանլըկ, ուստական գլխավոր դորական-
յանը: Սակայն ուստական հրամանատարությունը, ողտվելով
այն հանգամանքից, վոր թուրքերը ճշգրիտ հրահանգներ չու-
նեյին, բանակցությունները ձգձգեց և առանց կանգ առնելու
չարունակեց դարդացնել ուղմական դործողությունները:

Մինչդեռ, այն ժամանակ, յերբ Սուլեյմանի բանակի մնա-
ցորդները քաջվեցին դեպի Եդեսյան ծովը, թուրքական կառա-
վարությունը Կոստանդնուպոլիսը սլաշտպանելու համար ուներ
վոչ ավելի քան 45.000 մարդ, վորոնք մայրաքաղաքի առաջ
կենտրոնացած՝ ամրացված զիւրք եյին նախապատրաստում:

Կադանլըկում սկսված և ապա Ադրիանուպոլում շարունակ-
վող բանակցությունները ձգձգվեցին Անգլիայի միջամտության
հետևանքով, վորի կառավարությունը ծովակալ Գորնբլիի ետ-
ևրադրային հրաման տվեց մտնել Դարդանեյ՝ «սլաշտպանելու հա-
մար մեծ-բրիտանական հսկատակներին և նրանց դույքը»: Անգ-
լիայի այդ յեղոյթին ուստական կառավարությունը պատաս-
խանեց նրանով, վոր իր զորքերն առաջ շարժեց դեպի Չաթալ-
Ջիի գծի թույլ ամրացված զիւրքը, վորը սլաշտպանում եր Կոս-
տանդնուպոլիսը: Այդ զիւրքը սլաշտպանելու համար թուրքերն
այն ժամանակ ունեյին մոտ 60.000 մարդուց բաղկացած բանակ՝
ի դիմաց առնվազն 100.000 ուստների:

Սակայն թուրքական կառավարությունը, հուսախաբ լինե-
լով Անգլիայից և վախենալով ուստների առաջացումից դեպի
ՉաթալՋի, վորոշեց հրաժարվել սլաշտպանությունից և համա-
ձայնեց ուստների բոլոր սահանջներին:

Հունվարի 31-ին Ադրիանուպոլում ստորագրվեցին հաշտու-
թյան ու զինադադարի նախնական սլայմանները, վորպիսի յե-
րեւոյթը խիստ դժգոհություն առաջացրեց Անգլիայում և Ավս-
տրիայում, վորոնք առաջիկա սլայմաններում տեսնում եյին
Բալկանյան յերկրների միության ստեղծում՝ Ռուսաստանի գլը-
խավորությամբ:

Դեռևս Ռուսաստանի և Թուրքիայի միջև զինադադար կընթ-
վելուց առաջ ավստրո-հունդարական կառավարությունն իր սլա-
հանջն եր ներկայացրել, վոր Ռուսաստանն իր նախնական սլայ-

պահանջեց կոնդրեսից առաջ հրաժարվել Մեծ Բուլղարիայից և Հայաստանում տիրապետություններ ձեռք բերելուց:

Յարական կառավարությունը շատ դժվարին դրության մեջ էր, բանը հասավ նույնիսկ նոր պատերազմի բացարձակ սպառնալիքների ինչպես Թուրքիայի կողմից, վոր արդեն կարողացել էր ուշքի դալ իր կրած պարտություններից հետո, այնպես էլ Անգլիայի, Սվստրիայի և նույնիսկ Ռուսիայի կողմից, վորը դժգոհ էր Բեռլինի անջատելուց: Ռուսական կառավարությունն Անգլիայի սպառնալիքներից վախեցած՝ դիմեց համաձայնության յեկավ Անգլիայի հետ և համաձայնեց Սան-Ստեֆանոյի պայմանագիրը վերանայել Բեռլինի կոնդրեսում:

Բեռլինի կոնդրեսի նիստերն սկսվելուց մի շաբաթ առաջ Անգլիան Թուրքիայի հետ պաշտպանական ու հարձակողական դաշինք կնքեց, վորի մեջ ասված էր, վոր յեթե Ռուսաստանն իրեն միացնի Բաթումը, Արդահանն ու Ղարսը (ասիական ռուս մարեմում) ապա Անգլիան պաշտպան կկանգնի Թուրքական տիրապետություններին, վորի համար նրան և դիմում կիայրու

«... Սկսած 1878 թվից, յերբ ռուսական զորքերը մտան նում Եյին կոստանդնուպոլսին և անգլիական նավատորմը յերկաց Դարդանելի առաջ՝ սպառնալով կրակել ռուսների վրա հենց վոր նրանք յերևան «Յարեղրադում», մինչև 1885 թվի, — յերբ մաղ էր մնում, վոր Ռուսաստանը կովի բռնով Անգլիայի հետ Միջին Ասիայում, ավարը բաժանելու համար (Ավղանըստան, ռուսական զորքերի շարժումը դեպի Միջին Ասիայի խորքը սպառնում էր անգլիացիների տիրապետությանը Հնդկաստանում) — և մինչև 1902 թվի, յերբ Անգլիան դաշինք կնքեց Ճապոնիայի հետ՝ նախապատրաստելով նրա պատերազմը Ռուսաստանի դեմ, — այս ամբողջ յերկար ժամանակամիջոցում Անգլիան յեղել և Ռուսաստանի ավաղակային քաղաքականության ամենատուժեղ թշնամին, վորովհետև Ռուսաստանն սպառնում էր ստանալ Անգլիայի տիրապետությունը մի շարք ութիշ ժողովուրդների վրա»¹⁾:

Թվում էր, թե, չնայած անգլիական կառավարության բուր ջանքերին, Բալկանյան հարցն այն ժամանակ չէր կարող

1) Լենին: Յերկեր, հտտ. XIX, էջ 281, (սուս. III հրատ.):

Գերմանիային դրդել մասնակցություն ունենալու այդ հարցը լուծման մեջ: Իրականում գերմանական կառավարութեան առե-
րես չմիջամտելու նպատակն էր քողարկել իր աջակցությունն
Ալբարո-Հունգարիային և նրան վորսկա շիրմա ողտաղործելով՝
անցկացնել իր քաղաքականությունը, նպատակ ունենալով Բալ-
կաններին, ինչպես և Թուրքիային դուրս մղել ռուսական ազդե-
ցությունը և այն փոխարինել գերմանականով:

1878 թ. հունիսի 13-ին Բեռլինի կոնգրեսում հավաքվեցին
Ռուսաստանի, Գերմանիայի, Ալբարո-Հունգարիայի, Ֆրանսիա-
յի, Անգլիայի, Իտալիայի և Թուրքիայի լիազորները՝ նախա-
դասելով «ազնիվ կանցլերի», ինչպես ինքն իրեն անվանում
էր գերմանական կանցլեր Բիսմարկը: Բացահայտորեն Ալբարո-
Հունգարիայի և Թուրքիայի կողմը պահող Բիսմարկի նենդավոր
վարքը ռուսական կառավարութեան համար պարզեց, վոր դրա-
նին հետո Ռուսաստանը Բալկանյան թերակղզում վարած իր
հափշտակողական ձգտումների դեմ ունի մի նոր և ուժեղ մրցա-
կից ի դեմս արագորեն աճող Գերմանիայի, վորն այդ ժամա-
նակին սկսեց բացարձակորեն ձգտել դեպի Արևելք, դեպի Կոս-
տանդնուպոլիս և ամելի հեռուն, դեպի վորք Ասիա ու Բաղ-
դադ: Առաջացավ մի սրամիտ արտահայտություն, թե՛ այսու-
հետեւ Ռուսաստանի ճանապարհը դեպի Կոստանդնուպոլիս անց-
նում և Բեռլինի վրայով, և Թուրքիայի հետ պատերազմը վեր-
ջացնելուց հետո Ռուսաստանն անմիջապես սկսեց պատերազմի
պատրաստվել Գերմանիայի դեմ:

Բեռլինի կոնգրեսը, վորտեղ Ռուսաստանի ներկայացուցիչ
դառամյալ իշխան Գորչակովը բոլորովին ճնշվել էր Բիսմարկի
կողմին և չկարողացավ պաշտպանել ռուսական շահերը, դեպի
հափով փոփոխեց Սան-Ստեֆանոյի պայմանագիրը. Բուլղարիա-
յի համար նախատեսված տերիտորիան խիստ կրճատվեց, Մա-
կեդոնիան մնաց Թուրքիային, իսկ Արևելյան Ռումինիային ըս-
տեղծվեց Թուրքական ամլոսնոմ նահանգ: Ռուսական տիրապե-
տությունները կրճատվեցին նաև Կովկասում. Բայազետն իր
չրջակա մարդով վերադարձվեց Թուրքիային: Մինչդեռ կոնգ-
րեսը ցարական Ռուսաստանի տերիտորիալ նվաճումները խիստ
կրճատում էր, Ալբարո-Հունգարիան ստացավ Բոսնիան ու Հեր-
ցեգովինան, իսկ Կիպրոսն ընկավ Անգլիայի տիրապետութեան
տակ: Վերջին հաշվով հուլիսի 13-ին ստորագրված Բեռլինի

պայմանադրի համաձայն բուլղարական ժողովրդի մեծ մասն ա-
ղաքացիաց թուրքական տիրապետությունից, իսկ ցարական Ռու-
սաստանն ստացաւ Բեսարաբիան Յելլոնպոլս, իսկ Կովկա-
սում՝ Արդահանը, Ղարսն ու Բաթումը:

Բեռլինի կոնգրեսից հետո բանից դուրս յեկաւ, վոր Ռու-
սաստանը նեղուցներից ավելի հեռու չե, քան պատերազմից ա-
ռաջ եր, վորովհետեւ նեղուցների ճանապարհին թուրքերի փո-
խարեն, վորոնց ռուսները միշտ հաղթում եյին, այժմ կանգնած
եյին Ռումինիան և Բուլղարիան:

Բեռլինի կոնգրեսը, վոր ծնունդ եր առել «մեծ պետու-
թյունների» փոխադարձ նախանձից, Բալկանյան թերակղզում
խաղաղություն չապահովեց, ընդհակառակն, ապագա պատե-
րազմների ու ընդհարումների համար բաղձաթիւ առիթներ ըս-
տեղծեց: Յարական կառավարութեան անհաջող վերջացած պա-
տերազմը, վոր 1020 միլիոն ռուբլի փող եր նստել և այդ դու-
մարը ծածկիւն եր փոխառություններով, ոչուտ չրերեց նաեւ
ներքին քաղաքականութեան մեջ: Ռուսաստանում ցարական մի-
տակետական ուժիմից դժգոհությունը շարունակւում եր, բայց
այդ դժգոհությունը չկաղճակերալից և չողտադործից կառա-
վարութեան դեմ պայքարելու համար: Ռուսական հասարակու-
թյունն ու բանվոր դասակարգն այն ժամանակ ծանոթ չեյին
Մարքսի ու Ենգելսի ուսմունքին և հեղափոխական աշխատանք
կատարում եյին նարոդնիկները, վորոնք սխալ կերպով կարծում
եյին, թե Ռուսաստանում գլխավոր հեղափոխական ուժը վոչ
թե բանվոր դասակարգն է, այլ՝ դյուղացիությունը: Գյուղա-
ցիներին վտարի հանելու անհաջող փորձերից հետո, նարոդնիկ-
ներն անցան տեռորի՝ իշխանութեան առանձին ներկայացուցիչ-
ներին սպանելու միջոցով: Մի շարք անհաջող փորձերից հետո,
1881 թ. մարտի 13-ին նրանց հաջողից սպանել Ալեքսանդր Ա
թագաւորին: Ինչպե՞ս հայտնի չե, այդ սպանությունը ժողո-
վրդին վոչ մի ողուտ չրերեց. սպանւած թագաւորի փոխարեն
հանդես յեկաւ մյուսը՝ Ալեքսանդր III-ը, վորի որով բանվոր-
ների և դյուղացիների կյանքն ավելի վատացաւ:

Այն բանակցությունների ժամանակ, վորոնք ցարական կա-
ռավարութեանը Բեռլինի պայմանադրին հասցրին, ռուսական
բանակը կես տարի կանգնած եր Կոստանդնուպոլսի առաջ, խիստ
տառապում եր բնակավորւելու վատ պայմաններից և գլխ հե-

տեւանքով առաջացած համաճարակներէն: Միայն ոգոստոսի կէսին սկսվեց դորքերը Ռուսաստան փոխադրելու դործը, ըստ վորում նրանց մի մասը ժամանակավորապէս մնաց սկուպացիայի յենթարկելու Բուլղարիան ու Արեւելյան Ռումելիան, վորտեղ և նրանք մնացին մինչև 1879 թվի կեսերը:

Թեպետև պատերազմը ցարական Ռուսաստանի համար հաղթական վախճան ունեցավ, սակայն, տնտեսական, քաղաքական ու ռազմական տեսակետից յերկրի հետամնացութեան հետեւանքով ցարական բանակը մի շարք պարտութիւններ երկրել, և միայն այն պատճառով, վոր սուլթանների որով Թուրքիան բոլոր տեսակետներէն ել ավելի հետամնաց եր, ցարական Ռուսաստանին հաջողվեց հասնել վերջնական հաղթանակի, վորի պատուէները նվազեցրեց Ռուսաստանի հին թշնամի Անգլիան:

ՌՈՒՍ-ԹՈՒՐԿԱԿԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ՆՇԱՆԱԿՈՒԹՅՈՒՆԸ

ՌԱԶՄԱԿԱՆ ԱՐՎԵՍՏԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ՄԵԶ

Ռուս-թուրքական պատերազմը ռազմական արվեստի տեսակետից մեծ հետաքրքրութիւնն և ներկայացնում նաև ներկայումս, նկատի ունենալով այն բազմապիսի ոպերատիվ ու տակտիկական խնդիրները, վոր պետք է լուծելին ռուսական և թուրքական բանակները պատերազմի ընթացքում: Դրանցից ամենադժխաւորներն են՝ ռուսների անցումը Դանուբ գետով, վոր յեւրոպական ամենամեծ գետերից մեկն է և պաշտպանված եր ամրոցներով և ուժեղ ռազմական տորմիդով, բանակի առջևում ուժեղ հեծելազորի դործողութիւնները՝ հաղթահարելով լեռնաշղթան (Առաջավոր ջոկատը) . թեև ու բանակի հաղորդակցութեան պաշտպանութիւնը լայն ռազմաճակատով ընդդէմ ուժեղ հակառակորդի (Ռուզչուկյան ջոկատ) . գրոհներ ամրացված դիրքերի վրա, վորոնք անհաջող եյին Պլեւնայի դէմ և հաջող Ալաշայի դէմ՝ խոր շրջանց կատարելով . դիշերային գրոհն ու Ն.Ա.Ջայի դէմ՝ խոր շրջանց կատարելով . դիշերային գրոհն ու ժեղ ամրոցի վրա (Ղարս) . ձմեռային անցումը բարձր լեռների վրայով՝ շրջանցելով լեռնային ամրացված դիրքերը (Արաբ-կոնակ և Շիպկա) . թուրքերի մոտ ծովով փոխադրութիւնները մեկ ռազմարեմից մյուսը, ջախջախված հակառակորդի արագ ընթաց հետապնդումը (մարշ գետի Ադրիանուպոլ):

Նման խնդիրներ կարող են հանդիպել նաև ապագա պատե-
րագծում. դրանց ճիշտ կամ սխալ լուծումը 1877—1878 թվերին
հարուստ նյութ են տալիս այդ խնդիրների մասին խորհելու և
սկզբունքային կողմից կարող են լավ նախապատրաստություն
հանդիսանալ նման խնդիրներն ապագայում հաջողությամբ լու-
ծելու համար:

Ստրատեգիական տեսակետից ռուս-թուրքական պատերազմը
չառ քիչ բան և տալիս, վերսկսեալ ռուսական գլխավոր հրա-
մանատարության ստրատեգիան հետամնաց դուրս չեկալ:

Փոխանակ պետության ամբողջ զինված ուժը մոբիլիզացի-
այի յենթարկելու, բանակներն արագորեն սահմանադրին
կենտրոնացնելու և անհապաղ հակառակորդի վրա հարձակվելու,
ինչպես այդ արվեց 1870—1871 թվերի ֆրանս-պրուսական պա-
տերազմի ժամանակ, 1877 թ. մենք տեսնում ենք բոլորովին
այլ բան. սկզբում զինված ուժերի մի աննշան մասի դանդաղ
մոբիլիզացիա, բանակի նույնպիսի դանդաղ կենտրոնացում, 5
ամիս շարունակ, մինչև պատերազմ հայտարարելն անդործու-
թյուն սահմանադրին, դանդաղ յերթ դեպի Դանուբ (որական
մոտ 10 կիլոմետր), այդ դեռն անցնելուց հետո 5 ամիս կանգ-
առումը ամրացված դիրքերում: Ռազմական դործողություննե-
րի այդպիսի դանդաղ զարգացման գլխավոր պատճառն այն էր,
վոր պատերազմի հենց սկզբից բավարար ուժի բանակ չէր
դուրս բերված և վոր ռուսական կառավարությունն իր քաղա-
քական տատանումներով թույլ հակառակորդին ժամանակ տվեց
նախապատրաստվելու պատերազմին:

Ռուսական գլխավոր հրամանատարության ստրատեգիական
խոշոր սխալներից մեկը պիտի համարել մի ամբողջ կորպուս
Դոբրուջա ուղարկելը բանակի հաղորդակցությունը պաշտպանե-
լու նպատակով, վորի համար բավական կլինեք սահմանափակ-
վել յերկրորդական կարգի դորքերի մի փոքրիկ ջոկատ Ստորին
Դանուբի հյուսիսային ափն ուղարկելով: Ավելորդ էր նաև մո-
բիլիզացիայի յենթարկված յերկու կորպուս Սև ծովի ափերը
պաշտպանելու համար թողնելը, վորովհետև թուրքերը միջոց-
ներ ու հնարավորություն չունեյին դեռանալ իջնցնելու, ուստի
դրա մասին չէյին ել մտածում:

Արագորեն Բալկանների այն կողմն արշավելու միտքը, վոր
տուաջացավ Դանուբը հաջողությամբ անցնելուց անմիջապես հե-

առ, յերբ թուրքերի գլխավոր ուժերը անշարժ կանդնած էին Բալկաններից դեպի հյուսիս, ամենից ավելի ցայտուն բնութագրում է գլխավոր հրամանատար Նիկողայ Նիկողայևիչի մտածողությունը: Այլ նշանակութուն ունի 1877 թ. ղեկավարներին նրա վորոշումը՝ Պլեմնայի անկումից հետո Բալկանների վրայով հարձակվելու վերաբերյալ, մի վորոշում, վոր նա ընդունեց հակառակ իր շտաբի շատ անձանց կարծիքի: Իր այս անդամ ձիւղ վորոշման մեջ նա ղեկավարվում էր վոչ թե վորեւէ ստրատեղիական նկատառումով, այլ այն ամուր հավատով, վոր ռուսական բանակն ընդունակ է այդպիսի աչքի ընկնող սխրագործություն անելու, և նա չսխալվեց:

Տակտիկայի բնագավառում ռուս-թուրքական պատերազմը հանդիսանում է հետեակադորի կրակային տակտիկայի հետագա դարգացումը՝ ի հաշիվ դեռեւս մի քանի բանականերում: մնացած հարվածային տակտիկայի, վորը հետեակադորի գլխավոր դէնքը համարում էր սվինը և հետեակի մարտաշարը՝ խիտ շարքերն ու վաշտային դորասյուները:

Պլեմնայի մոտ տեղի ունեցած ռազմական գործողությունները դրսևորեցին դաշտային հողային ամրությունների մեծ ուժը և հրացանային կրակի իրականությունը նույնիսկ մեծ հեռավորության վրագտնվող խրամատներից, դրսևորեցին խրամատները վարպետորեն տեղին հարմարեցնելու մեծ նշանակությունը, ինչպէս և կողահար ու խաչածե կրակի նշանակությունը: Հրացանային կրակի ուժը հետեակադորից պահանջում էր խրամատավորվել վոչ միայն պաշտպանության, այլև հարձակման ժամանակ, իսկ դրա համար պահանջվում էր հետեակին ապահովել փոքրիկ բահով և ամբողջ հետեակադորին սովորեցնել խրամատային դործը: Յրիվ շարքը — հրածիդ շղթան — դարձավ հետեակադորի գլխավոր մարտաշարը: Հրացանային կրակը շղթայից լայն կիրառում ստացավ վոչ միայն պաշտպանվելիս, այլև հարձակվելիս, ինչպէս առաջխաղացումը պաշտպանելու, այնպէս ել դրոհը նախապատրաստելու համար: Ելդուկն էր գործում Շեյնովոյի մոտ 16-րդ «Սկորելեյան» հետեակ դիվիզիան: Պահանջվեց ավելացնել փամփուշտի պաշարը ևնչպէս հրածիդի մոտ, այնպէս ել դումակում. պատերազմից հետո ռուսական բանակում յուրաքանչյուր հրածիդ 60-ի փո-

խաբեն ստանում եր 120 փամփուշտ և յուրաքանչյուր վաշտ՝
փամփուշտի յերկանիս՝ սայլակ:

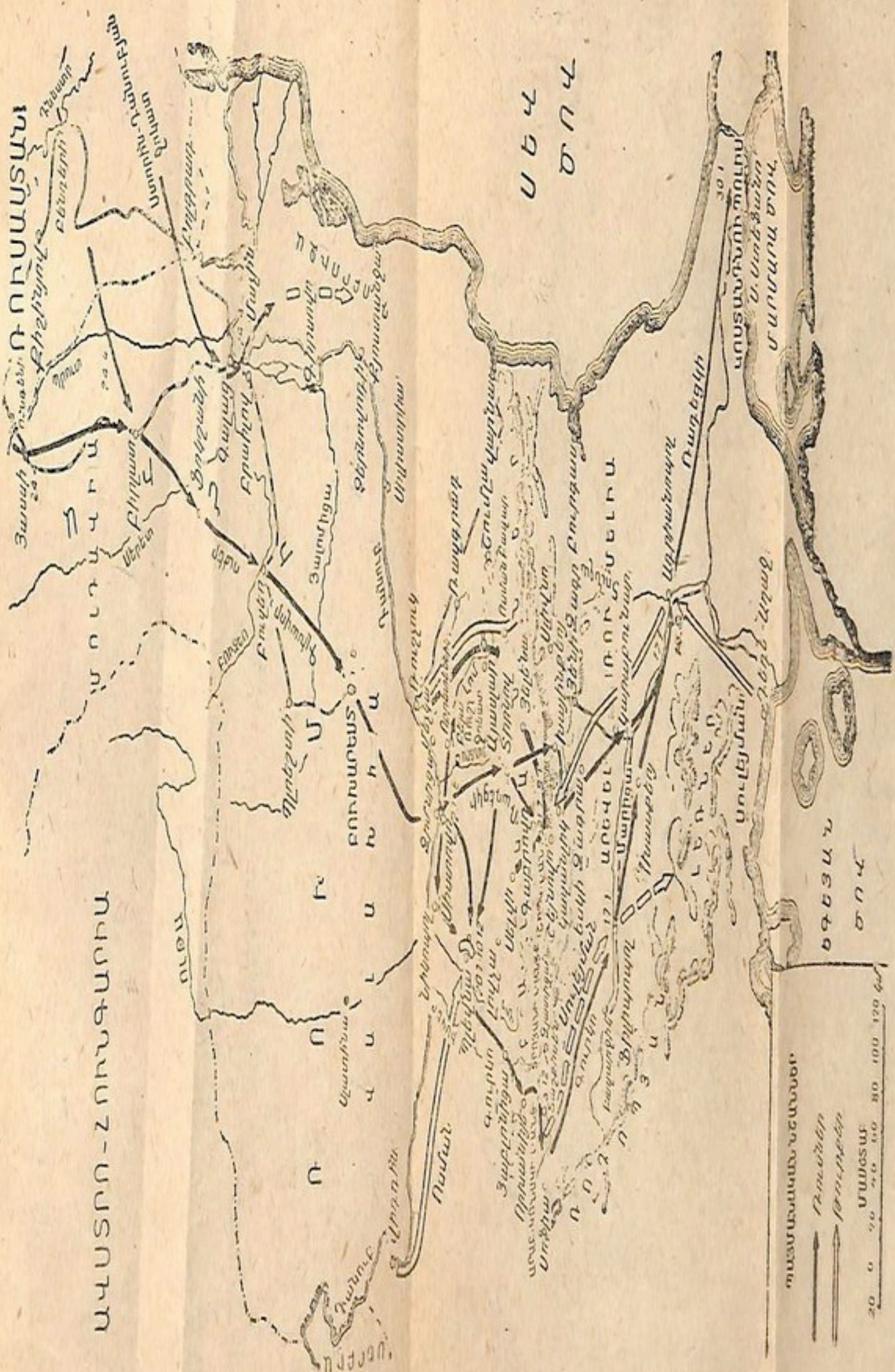
Դաշտային թնդանոթը և նրա ուժերն անդոր դուրս յե-
կան դաշտային հողային ամրությունների դեմ, անհրաժեշտու-
թյուն առաջացավ ունենալու ավելի ուժեղ հրետանի, վերելից
ներդործող թնդանոթներ և ֆուգասային ներդործության ուժե-
րեր: Պատերազմից հետո ուսական բանակում մտցվեցին շատ
անհաջող մորտիրներ, ուրիշ բանակներում՝ հաուբիցներ, վո-
րոնք հետո ընդունվեցին նաև Ռուսաստանում:

Հեծելազորը, վոր միայն ձիով գործողություններ կատա-
րելու յեր վարժված, համարյա անդործ եր մնում, ուստի պա-
հանջվեց անցնել դրազունական տիպին. ամբողջ հեծելազորը
դիներ հրացաններով և սովորեցնել հրաձգություն ու հետիոտն
մարտի:

Պատերազմն առաջ քաշեց մի շարք ուս դորապետեր—
Սերգեյև, Դրազոմիրով, Գուրկո, Ոբրուչև, Տեր-Ղուկասով,
Լադարև—վորոնք զանազան ոսկերացիաներ վարելու որինակներ
տվին:

Վորքան ել այդ տարորինակ և, 1877—1878 թվերի ուս-
թուրքական պատերազմը, վոր քաղաքական տեսակետից այն-
քան անհաջող վերջացավ, ուսական բանակում քիչ և ուժում-
նասիրվել. պատերազմի պաշտոնական նկարագրությունը լույս
տեսնել սկսեց 1904—1905 թվերի ուս-ճապոնական պատերազ-
մից առաջ միայն, ըստ վորում լույս տեսավ միայն յերկու հա-
տոր. մյուսները, չթույլատրվեցին, վորովհետև քննադատու-
թյան մեջ նկատվել եր վոչ հարգալից վերաբերմունք նախկին
զլխավոր հրամանատար իշխան Նիկոլայ Նիկոլայեվիչի հիշա-
տակի նկատմամբ: Պատերազմի հարուստ դասերի նկատմամբ
այդ անուշադիր վերաբերմունքը հասցրեց այն բանին, վոր
ուսական տակտիկայի շատ թերություններ մնացին մինչև
ուս-ճապոնական պատերազմը, և նոր դաժան դասեր հարկա-
վոր յեղան, վորպեսզի ուսական հետևակազորը վերջնականա-
պես հրաժարվեր խիտ շարքերից մարտի դաշտում և անցնել
կրակային տակտիկային:

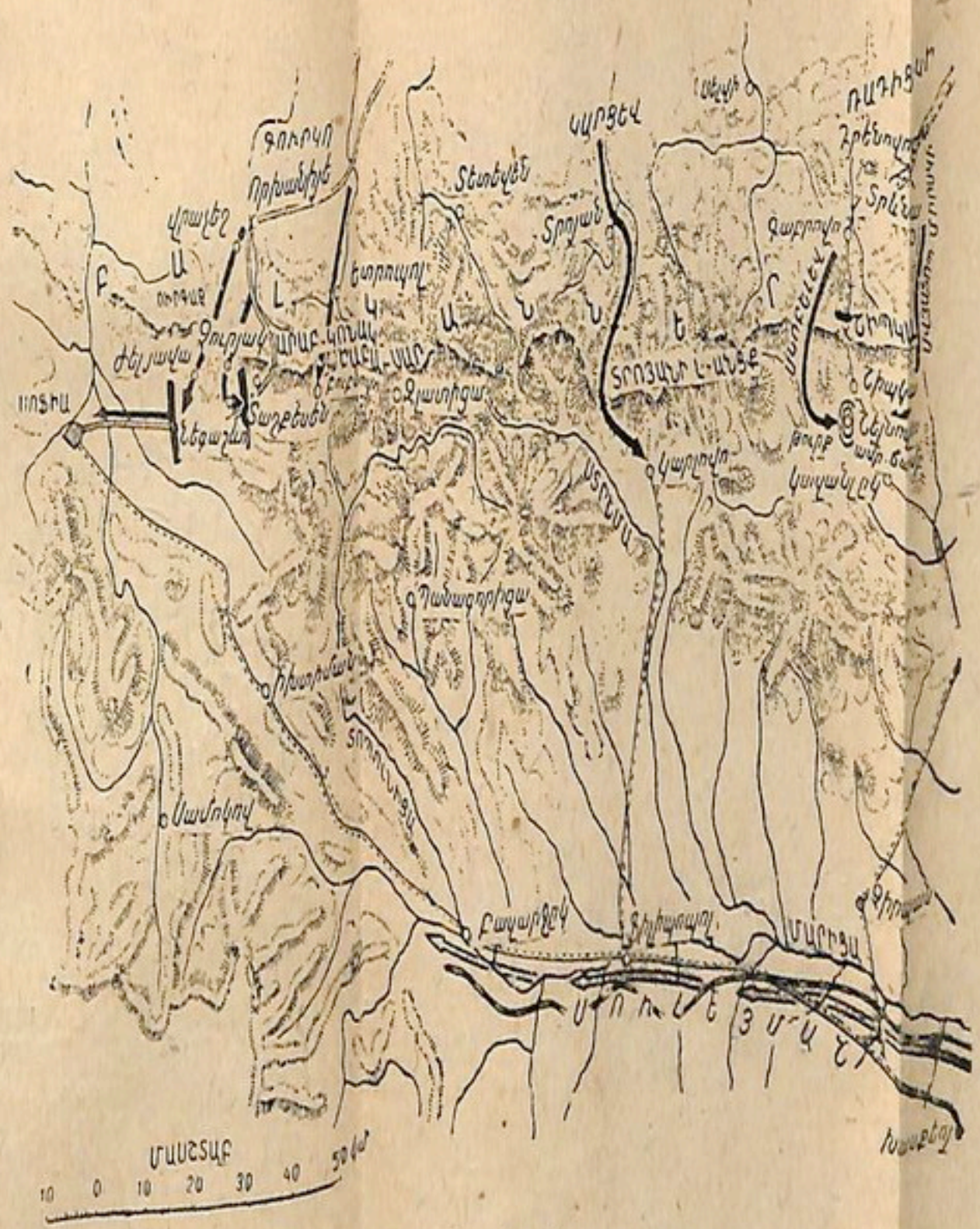
ԱՎԱՏՈՂ-ՆՈՒՅԱՆ

ՍՏՎ
ԾՈՎ

Արաքս

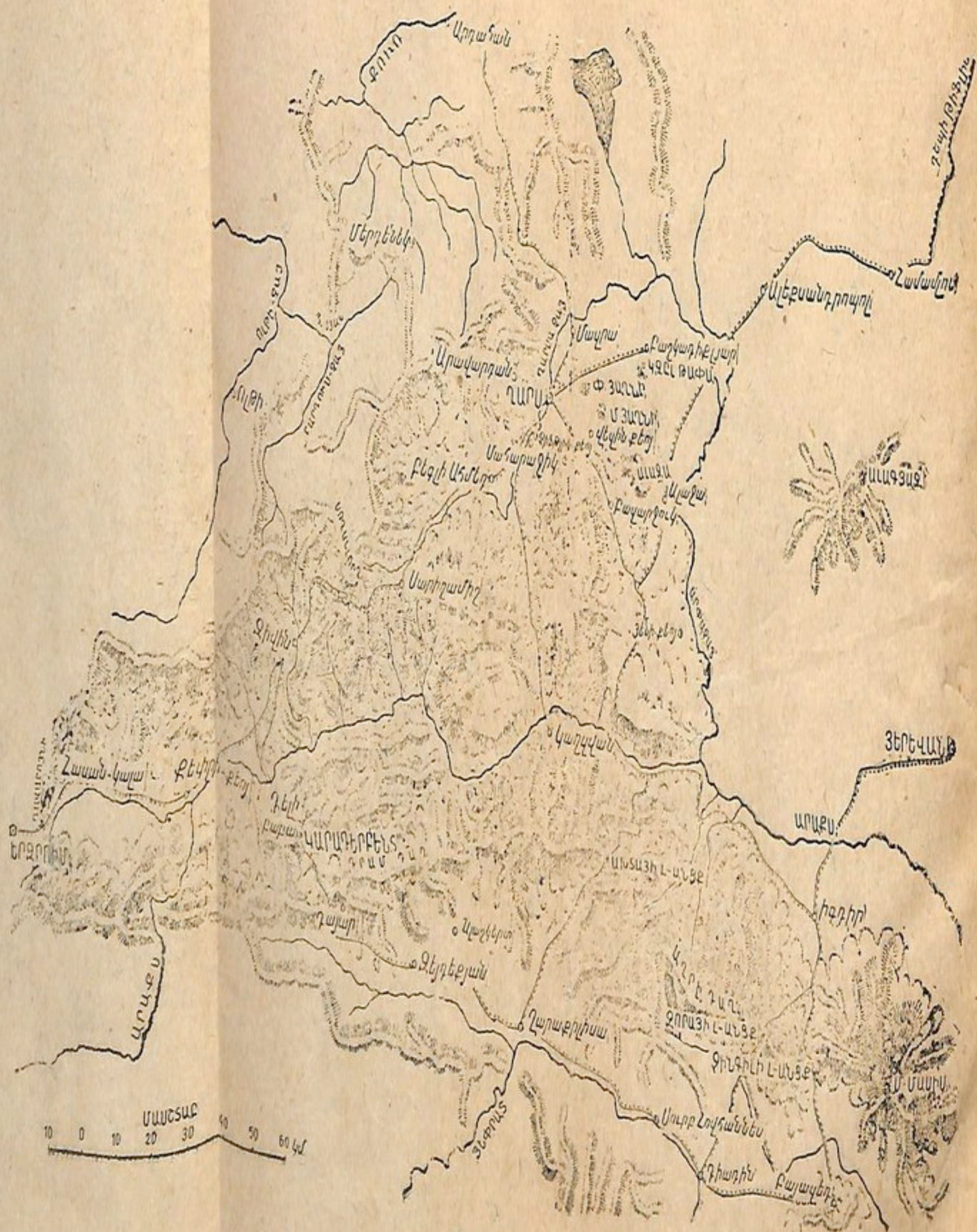
ՍՏՎ
ԾՈՎ

Մեծ Գ.

Մանուկ 3.

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

	Եջ
տերազմի քաղաքական պատճառներն ու նպատակները	3
տերազմող կողմերի զինված ուժերի վիճակը	7
ւսական բանակի զորահավաքն ու կենտրոնացումը	11
ւսական բանակի թիկունքի կազմակերպումը	13
տերազմի ռազմաբեմը Բալկանյան թերակղզում	14
տերազմի սլանները	15
ւսական բանակի անցումը Դանուբի վրայով	17
զմական դործողությունների զարգացումը Դանուբի աջ ափին	20
ւսներն անցնում են պաշտպանության և թուրքերը փորձում են	
հարձակման անցնել	25
վնայի յերբորդ դրոհը	27
ւսական դորքերի դրությունը Բալկաններում	35
վնայի պաշարումը և նահումը	36
ւսների անցումը Բալկանների վրայով	40
զմական դործողությունները Կովկասյան հակառակ	40
զմական դործողությունների յեզրափակիչ ընթացքը	54
ադադար կնքելը	59
Ստեֆանոյի պայմանագիրը և Բեռլինի կոնգրեսը	57
ս-թուրքական պատերազմի նշանակությունը ռազմական արվեստի	
պատմության մեջ	61

Քարգւմ. Հ. Հարությունյան

Պ ա Տ - Խ մ ք ա գ ի ռ՝

Գ. Քացախյան

Տ Ե խ - Խ մ ք ա գ ի ռ

Ա. Կասպարյան

Ս ր ք ա գ ի չ՝

Բ. Ղուկասյան

Գլավիտի լիազոր՝ Զ—1074 Հրատ 5174

Պատվեր 171. Տիրած 5000

Հանձնված է արտադրութ. 16 II 1940 թ.

Ստորադրված է տպագր. 5 II 1940 թ.

Պետհրատի I տպ. Յերեան, Լենինի 65

Пров. 1940г.

ԳԱԱ Հիմնարար Գիտ. Գրադ.

220032591

124
ԳԻՆԸ 1 Ռ. 20 4,

II
A 32591

А. КОЛЕНКОВСКИЙ
В. БЕЛОЛИПЕЦКИЙ

Русско-турецкая война 1877-1878 г. г.

Гиз Арм. ССР, Ереван, 1940 г.